

เฉลิมพระเกียรติ พระราชวงศ์ฝ่ายใน

เล่ม ๓

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
จัดพิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๓๔

เฉลิมพระเกียรติพระราชมงคลฝ่ายใน

เล่ม ๓

สำนักงานส่งเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ

สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี

จัดพิมพ์เผยแพร่

พุทธศักราช ๒๕๓๔

เรื่อง เฉลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน เล่ม ๓
คณะกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ
สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี
จัดพิมพ์เผยแพร่ ครั้งที่ ๑ พุทธศักราช ๒๕๓๔ จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม

๕๒๔.๗/๕๕๕๕๓
ล ๗/๖๑ ฉ

เลขาธิการนายกรัฐมนตรี, สำนัก. คณะกรรมการ
เอกลักษณ์ของชาติ.
เฉลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน. กรุงเทพฯ
๒๕๓๔
๑๐๔ หน้า. ภาพประกอบ
๑. จักรี--พระราชวงศ์. ๒. ชื่อเรื่อง
ISBN 974-7779-07-2

บรรณาธิการ	นางสายไหม จบกลศึก
ผู้ช่วยบรรณาธิการ	นายบรรเจ็ด อินทุจันทร์ยง
ผู้ออกแบบปก	นายณรงค์ แก้วสว่าง

พิมพ์ที่ ห้างหุ้นส่วนจำกัด สำนักพิมพ์ประกายพรึก

๔๑ ถนนกะอ่อม เขตป้อมปราบฯ แขวงวัดโสมนัส กรุงเทพฯ โทร. ๒๕๒๔๗๗๖, ๒๕๒๑๖๗๐

คำนำ

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ มีวัตถุประสงค์แรงกล้าที่จะสร้างสรรค์อนุชนไทยให้เป็นป्राการที่มีคุณภาพ ตลอดจนมุ่งรักษาเอกลักษณ์ที่มีคุณค่าดั้งเดิมของชาติไว้ให้เป็นมรดกสมบัติของชาติสืบไป จึงได้มอบหมายให้คณะกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ นำบทความเกี่ยวกับประวัติของสมเด็จพระบรมราชินี และพระราชวงศ์ฝ่ายใน รวมทั้งบุคคลสำคัญในยุคต่าง ๆ ซึ่งได้ประกอบพระราชกรณียกิจและกรณียกิจอันเป็นประโยชน์ด้านต่าง ๆ แก่บ้านเมืองทั้งในอดีตและปัจจุบัน เผยแพร่ทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย เนื่องในวาระที่สำคัญของแต่ละองค์และแต่ละบุคคลเสมอมา

พระบรมราชินีและพระราชวงศ์ฝ่ายในตลอดจนบุคคลสำคัญที่ได้นำประวัติมาเผยแพร่ นั้นล้วนเป็นผู้มีผลงานสำคัญ ๆ ในสาขาต่าง ๆ ที่เป็นคุณประโยชน์ต่อสังคมและประเทศชาติโดยส่วนรวม ความเจริญก้าวหน้าทางการทหารก็ดี การปกครองก็ดี วิทยาการแขนงต่าง ๆ ในทางศิลปะและวัฒนธรรมก็ดี ได้พัฒนาการมาโดยประเทศชาติและประชาชนชาวไทยมีเอกลักษณ์แห่งความเป็นไทยอันควรภาคภูมิใจ ดังเช่นที่เห็นทุกวันนี้ก็ด้วยความอดสาหะพากเพียรด้วยอัจฉริยภาพและความเสียสละของคนไทยร่วมชาติของเราทั้งสิ้น ท่านเหล่านี้ได้แสดงความรักชาติด้วยการปฏิบัติ หาได้กล่าวแต่เพียงวาจาเท่านั้นไม่ ประวัติชีวิตและผลงานของแต่ละท่านจึงเป็นชีวิตที่มีอุดมคติ สร้างสรรค์ เป็นแบบอย่างของการดำรงชีวิตที่ดี ซึ่งอนุชนไทยสมควรศึกษาและยึดถือเป็นแนวทางปฏิบัติด้วยความชื่นชมและภาคภูมิใจ

สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติเห็นว่าพระราชประวัติพระบรมราชินีและพระราชวงศ์ ที่ได้นำออกเผยแพร่ทางสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทยไปแล้วนั้น มีผู้ฟังจำนวนมากสนใจติดตามขอบบทความมาเป็นประจำ คณะกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ จึงเห็นสมควรรวบรวมบทความทั้งหมดจัดพิมพ์เป็นหนังสือ “เฉลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน” เพื่อเผยแพร่เป็นอนุสรณ์เตือนใจคนไทยทุกคนให้คำนึงถึงคุณความดีของบุคคลผู้ได้ทำคุณประโยชน์แก่ชาติ ควรภาคภูมิใจเสมอด้วยเกียรติคุณสดุดี

คณะกรรมการจัดทำเอกสารและบทความสดุดีบุคคลสำคัญ
ในคณะกรรมการเอกลักษณ์ของชาติ

รายนามคณะอนุกรรมการจัดทำเอกสาร และบทความสดุดีบุคคลสำคัญ

๑. หม่อมหลวงปิ่น มาลากุล	อนุกรรมการที่ปรึกษา
๒. ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา	ประธานคณะอนุกรรมการ
๓. หม่อมราชวงศ์แสงสุรย์ ลดาวัลย์	อนุกรรมการ
๔. พันตรีหญิง คุณหญิงผะอบ ไปษะกฤษณะ	อนุกรรมการ
๕. นายขวัญแก้ว วัชโรทัย	อนุกรรมการ
๖. นายประพัฒน์ ตรีณรงค์	อนุกรรมการ
๗. คุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ	อนุกรรมการ
๘. นายทองต่อ กล้ายไม้ ณ อยุธยา	อนุกรรมการ
๙. นางสาวอุทัยศรี ค้อคงคา	อนุกรรมการ
๑๐. นางสาวนิดา สถิตานนท์	อนุกรรมการ
๑๑. ผู้อำนวยการศูนย์พัฒนาหนังสือ หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑๒. ผู้อำนวยการสถานีวิทย์กระจายเสียงแห่งประเทศไทย หรือผู้แทน	อนุกรรมการ
๑๓. นายบรรเจิด อินทุจันทร์ยง	อนุกรรมการ
๑๔. นางอรสา สุนธิไทย	อนุกรรมการ
๑๕. นางสาวไหม จบกมลศึก	อนุกรรมการ
๑๖. นางสาวสุมาลี จุตศรี	อนุกรรมการและเลขานุการ
๑๗. นางวารุณี จันทรรักษ์	อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๘. นางฉวีวรรณ ชีพเป็นสุข	อนุกรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

สารบัญ

หน้า

๑. นางเลื่อง
นางสายไหม จบกกลศึก..... ๑
๒. นางเรวดีนพมาศ
ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา..... ๙
๓. เจ้าศรีอโนชา
ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา..... ๑๓
๔. สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระศรีสudarักษ์
นางสายไหม จบกกลศึก..... ๑๙
๕. สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี
นางสายไหม จบกกลศึก..... ๒๕
๖. พระเจ้าบรมมหายิกาเธอ สมเด็จพระยาสุดาร์ตนราชประยูร
นางสายไหม จบกกลศึก..... ๓๓
๗. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสธษฐสุตา
นางสายไหม จบกกลศึก..... ๔๓
๘. สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ
พันตรีหญิง คุณหญิง ผะอบ ไปชะกะฤษณะ..... ๖๑
๙. สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทุมลามาตรศรี พระอัครราชเทวี
นางสายไหม จบกกลศึก..... ๗๕
๑๐. สมเด็จพระศรีนครินทรา บรมราชชนนี
นายสมภพ จันทระประภา..... ๘๑
๑๑. หม่อมเจ้าหญิงศุขศรีสมร เกษมศรี
คุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ..... ๙๑

นางเลื่อง

นางสายไหม จบกกลศึก เรียบเรียง

สมัยที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรงอยู่ในสมณเพศ ทรงโปรดเสด็จจาริก
ทอดคัมโปนมัสการเจดีย์สถานที่สำคัญตามหัวเมืองต่าง ๆ เป็นประจำ ในปีพุทธศักราช ๒๓๗๖
พระองค์เสด็จประพาสหัวเมืองเหนือ ไปถึงเมืองสุโขทัยซึ่งเป็นราชธานีแต่โบราณของไทย และ
บริเวณปริมณฑลที่เป็นที่ตั้งเมืองตรงสถานที่ที่เรียกว่าเนินปราสาทปัจจุบัน ทรงพบแท่งศิลาแท่ง
หนึ่ง อยู่ในสภาพที่หักพังออกจากแท่นฐานตะแคงตกอยู่กับพื้นดิน เมื่อทรงวิเคราะห์แล้ว ทรง
เข้าพระทัยว่า แท่งศิลานี้คือศิลาจารึกซึ่งเป็นโบราณวัตถุที่สำคัญ ส่วนชาวเมืองสุโขทัยในสมัย
นั้นให้ความสำคัญและเชื่อถือว่าเป็นศาสดา ได้เคารพกันทั่วไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
โปรดให้นำแท่งศิลานี้ลงมายังกรุงเทพมหานครพร้อมกับพระองค์ด้วย ในคราวเดียวกันนี้ก็ได้นำ
พระแท่นมณีศิลาบาตลงมาด้วย ศิลาจารึกหลักนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด
อาราธนาให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นผู้อ่านเป็นพระองค์
แรก เมื่ออ่านความออกมาได้แล้วจึงเรียกศิลาจารึกหลักนั้นว่า “ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง”
ซึ่งยังคงเรียกกันมาจนปัจจุบัน เนื้อหาสาระในแผ่นศิลานับตั้งแต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม
พระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ทรงอ่านไว้ในครั้งกระโน้น ก็ได้มีการอ่านแปลใหม่ชำระให้มีความ
สมบูรณ์และถูกต้องที่สุดในสมัยหลัง ๆ อีกหลายครั้ง ทำให้ทราบถึงประวัติศาสตร์ของไทยเมื่อ
แรกก่อตั้งอาณาจักรในดินแดนสุวรรณภูมิ คือการก่อตั้งกรุงสุโขทัย พระราชวงศ์ตลอดจน
สภาพสังคมและความเป็นอยู่ของชาวสุโขทัยอย่างแจ่มชัด มีข้อความตอนต้นกล่าวไว้ดังนี้

“พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ แม่ขุนนางเลื่อง พี่ขุนบานเมือง ตูพี่น้องท้องเดียวห้าคน ผู้ชาย
สามผู้หญิงสอง พี่เมื่อผู้ย้ายตายจากเมื่อเตียมแต่ยังเล็ก เมื่อขุนใหญ่ได้สืบเก้าเข้า ขุนสามชน
เจ้าเมืองฉอด มาตีเมืองตาก พ่อขุนไปรบ ขุนสามชนหัวซ้าย ขุนสามชนขั้วขวา ขุนสามชน
เคลื่อนเข้า ไพร่ฟ้าหน้าใสพ่อขุน หนีญญาัยพ่ายจเจ้าน กุบ่หนี กูขี่ช้างเบกพล กูขับเข้าก่อนพ่อขุน
กูต่อช้างด้วยขุนสามชน ตนกูกุ่ช้าง ขุนสามชนตัวขี่มาสเมือง แพ้ขุนสามชนพ่ายหนี พ่อขุน
จึงขึ้นชื่อกู ชื่อพระรามคำแหง เพื่อกูฟุ้งช้างขุนสามชน เมื่อชั่วพ่อกู กูบำเรอแก่พ่อกู กูบำเรอแก่
แม่กู กูได้ตัวเนื้อ ตัวปลา กูเอามาแก่พ่อกู กูได้หมากส้มหมากหวาน อันใดกินอร่อยกินดี กูเอามา
แก่พ่อกู กูไปตีหนังวังช้างได้ กูเอามาแก่พ่อกู กูไปตีบ้านตีเมือง ได้ช้างได้วงว ได้บัวได้นาง
ได้เงินได้ทอง กูเอามาเวนแก่พ่อกู พ่อขุนตายยังพี่กู กูพรว่ำบำเรอแก่พี่กู ดั่งบำเรอแก่พ่อกู พี่กูตาย
จึงได้เมืองแก่กูทั้งกลม เมื่อชั่วพ่อขุนรามคำแหง เมืองสุโขทัยนี้ดี ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว เจ้าเมือง
บ่เอาจากอบในไพร่ลู่ทาง เพื่อนจูงวัวไปค้า ขี่ม้าไปขาย ใครจักใคร่ค้าช้าง คำ ใครจักใคร่ค้าม้า คำ
ใครจักใคร่ค้าเงินค้าทอง คำ ไพร่ฟ้าหน้าใส.....”

นอกจากศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงหรือที่เรียกกันภายหลังต่อมาอีกชื่อหนึ่งว่า จารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ แล้ว ยังมีจารึกที่กล่าวถึงการก่อตั้งอาณาจักรสุโขทัยซึ่งได้ค้นพบในสมัยต่อมาอีกหลักหนึ่ง คือจารึกวัดศรีชุมหรือจารึกสุโขทัยหลักที่ ๒ กล่าวถึงประวัติศาสตร์ชาติไทยอันเป็นช่วงเวลาก่อนเหตุการณ์ในจารึกหลักที่ ๑ เมื่อชาวไทยพยายามรวบรวมกำลังด้านขอมที่ปกครองอยู่ ณ กรุงสุโขทัยให้หลุดพ้นจากอำนาจเป็นอิสระภาพ เป็นเรื่องราวที่เชื่อมต่อกับประวัติศาสตร์การก่อตั้งชาติไทยให้เป็นอาณาจักรที่เป็นปึกแผ่น และการสร้างชาติที่มีระเบียบตั้งงามสมบูรณ์ด้วยศิลปวัฒนธรรมหล่อหลอมความเป็นไทยสืบมาจนปัจจุบัน

ความจารึกวัดศรีชุมกล่าวว่า ขอมได้สถาปนาชาวไทยนามพ่อขุนผาเมืองให้ปกครองเมืองราดขึ้นต่อกรุงสุโขทัย พระราชทานนามว่า กมรเตงอัญศรีปดินอินทราทิตย มอพระแสงขรรค์ชัยศรีเป็นอาวุธ และพระราชทานพระธิดานามสิขรมหาเทวีเป็นพระชายา ทำให้สภาพของพ่อขุนผาเมืองเปรียบเสมือนเป็นเชื้อพระวงศ์ขอมผู้หนึ่ง พ่อขุนผาเมืองมีพระสหายร่วมสาบานนามพ่อขุนบางกลางหาว ปกครองอยู่เมืองบางยาง ต่างได้คบคิดกันจะต่อต้านให้ชาวไทยหลุดพ้นจากอำนาจขอม เมื่อตกลงแล้วต่างก็ยกทัพตีกระหนาบกันเข้ามายึดกรุงสุโขทัย ไชยญลัพงอุปราชสำเร็จราชการในภาคนี้และครองเมืองสุโขทัยอยู่ได้ออกด้านทานเป็นสามารถ สู้ฝีมือไม่ได้แตกพ่ายไป พ่อขุนผาเมืองเข้าเมืองได้ก่อน แล้วทรงอัญเชิญพ่อขุนบางกลางหาวเข้าเมืองจัดการอุปภิเษกเป็นเจ้าเมืองครองกรุงสุโขทัย ให้เป็นใหญ่ในดินแดนไทยข้างเหนือบริเวณดังกล่าว และทรงยกนามศรีอินทราทิตยของตน ถวายแก่พ่อขุนบางกลางหาวเป็นปฐมกษัตริย์แห่งกรุงสุโขทัย พระนามว่า พ่อขุนศรีอินทราทิตย ดังที่ปรากฏในศิลาจารึก ส่วนพ่อขุนผาเมืองตนเองได้กลับไปครองเมืองราดตามเดิม

ประวัติศาสตร์ไทยที่ได้จากจารึกสมัยที่ตั้งตัวเป็นปึกแผ่นใหม่ ๆ ในสุวรรณภูมินั้นมีคติสอนใจได้หลายประการ และทั้งปัญหาไว้ให้คนปัจจุบันขบคิดหลายอย่าง ที่ว่าคติสอนใจนั้นได้แก่การรักความเป็นไทย และการสร้างความเป็นชาตินั้นจะต้องอาศัยความสามัคคีเป็นสำคัญ การมีสติปัญญาอ่อนสั้นอ่อนยาวผูกไมตรีทั้งพันธมิตรและศัตรู ถ้าพ่อขุนผาเมืองจะทรงตั้งตัวเป็นกษัตริย์ก็ย่อมทำได้ แต่การที่ทรงมอบให้แก่เพื่อนน้ำสาบานนั้นเป็นสิ่งที่ยากต่อการเข้าใจ เหตุผลการกระทำของบรรพบุรุษของไทยเราแต่ก่อนนั้นเป็นสิ่งลึกซึ้งเหลือวิสัยที่น้ำใจของคนปัจจุบันจะล่วงถึง แต่ความรู้สึกที่อยู่ในจิตใจของลูกหลานไทยทุกสมัยนั้นต่างสรรเสริญและชื่นชมเทิดทูนไม่มีวันเสื่อมคลาย และผลที่สำคัญในการต่อมา ได้ปรากฏว่าชาวไทยรวมกันเป็นปึกแผ่น ขอมมิได้เข้ามารบกวนไทยเลย ซึ่งในระยะที่ไทยกำลังตั้งตัวนั้นได้มีเวลาในการจัดบ้านเมืองให้เรียบร้อยตราบจนรุ่งโรจน์สูงสุดในสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช เป็นเวลาที่สถาปนาอาณาจักรแล้วไม่นาน ที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดคือภูมิหลังของประวัติศาสตร์สุโขทัย

ด้วยเหตุแห่งการกระทำของพ่อขุนผาเมืองดังกล่าวมาแล้ว เป็นสิ่งที่นักประวัติศาสตร์ขบคิดกันต่าง ๆ นานา ผลของความคิดที่ได้สืบจากหลักฐานประวัติศาสตร์แล้วทำให้ทราบว่

“นางเสือง” ที่ปรากฏนามในจารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ นั้น คือ พระธิดาพ่อขุนศรีนาวนำถมเจ้าเมืองสุโขทัยองค์ก่อน ซึ่งเป็นบิดาของพ่อขุนผาเมืองนั่นเอง นางเสืองจะทรงเป็นพี่สาวหรือน้องสาวพ่อขุนผาเมืองก็ไม่อาจสันนิษฐานได้ ดังนั้นความสัมพันธ์ระหว่างพ่อขุนผาเมืองกับพ่อขุนศรีอินทราทิตย์หรือพ่อขุนบางกลางหาว นอกจากจะเป็นพระสหายกันแล้วยังเกี่ยวดองกันอย่างใกล้ชิดด้วย จึงจะเป็นเหตุผลที่ทำให้ทั้งสองพระองค์สามารถเข้าใจน้ำพระทัยกันได้อย่างลึกซึ้ง

ความสับสนเกี่ยวกับประวัติการก่อตั้งกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ทำให้นักประวัติศาสตร์สันนิษฐานว่านางเสืองมิใช่คนไทย หากแต่เป็นสตรีขอมที่มาอภิเษกกับพ่อขุนบางกลางหาวหรือพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ โดยอนุমানเอาว่า พ่อขุนผาเมืองเจ้าเมืองราดคงต้องมีพระชายาเป็นนางสีหรมหาเทวี ธิดากษัตริย์ขอมที่ปกครองดินแดนสุโขทัยขณะนั้น เพื่อผลทางการเมืองที่ขอมผูกมัดให้พ่อขุนไทยทั้งหลายที่ดูแลหัวเมืองในปกครองของตนอยู่ในอำนาจ และพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ก็คงจะเป็นเช่นเดียวกัน

ถ้าพิจารณาสำเนียงคำว่า “เสือง” จะรู้สึกว่าเป็นภาษาไทยแต่ดั้งเดิม แม้จะไม่สามารถหาความหมายได้แต่ก็มีคำที่พอจะเทียบเคียงได้ว่าเป็นคำโดด มิได้เป็นคำสมาสเหมือนอย่างคำเขมร และศัพท์คำว่าเสืองในภาษาเขมรก็ปรากฏว่าไม่มีอีกด้วยเช่นกัน จึงทำให้เชื่อได้อย่างไม่ลังเลว่า นางเสืองนั้นจะต้องเป็นคนไทยแน่นอน ได้มีผู้สันนิษฐานว่า เสือง นี้แปลว่า “รุ่งเรือง”

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กับ ศาสตราจารย์ ยอช เซเดส์ มีความเห็นว่างานเสืองเป็นคนไทย

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอธิบายไว้ในพระราชนิพนธ์ทละครเรื่องพระร่วงตอนหนึ่งว่า “...พระเจ้าศรีอินทราทิตย์นี้ได้อภิเษกกับนางเสือง ซึ่งเป็นราชธิดาของพระเจ้ากรุงสุโขทัยพระองค์ก่อน ด้วยเหตุที่เป็นผู้สืบพระวงศ์ของพระเจ้ากรุงสุโขทัยองค์ก่อนประการหนึ่ง และเพราะเหตุที่ชาวเมืองสุโขทัยได้พร้อมกันถวายราชสมบัติด้วยอีกประการหนึ่ง พระเจ้าศรีอินทราทิตย์จึงได้ประดิษฐานราชวงศ์มั่นคงในพระนครสุโขทัยสืบมา...”

ศาสตราจารย์ ยอช เซเดส์ กล่าวไว้ในคำอธิบายศิลาจารึกว่า “เจ้าเมืองสุโขทัยองค์ก่อนคือ พ่อขุนศรีนาวนำถม ผู้เป็นพระบิดาของพ่อขุนผาเมืองเจ้าเมืองราด พ่อขุนบางกลางหาวผู้เป็นมิตรสหายของพ่อขุนผาเมือง ที่แรกจะเป็นเหตุใดไม่ปรากฏ สองสหายจึงได้ตั้งใจตีเมืองสุโขทัยบางที่จะเป็นเพราะพ่อขุนศรีนาวนำถมสิ้นพระชนม์ลงในเมืองสุโขทัยก็เป็นได้...” (ดูประชุมจารึกหลักที่ ๑๓ ของศาสตราจารย์ ยอช เซเดส์)

นางเสืองเป็นสตรีคนแรกที่ได้ยินชื่อในประวัติศาสตร์สุโขทัย ตามที่ปรากฏในศิลาจารึกหลักที่ ๑ เป็นมเหสีของพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ และเป็นพระราชชนนีของ ๒ พระมหากษัตริย์คือ พ่อขุนบาลเมืองและพ่อขุนรามคำแหงมหาราช พระมหากษัตริย์ผู้ก่อกำเนิดลายสือไทย และเป็นเจ้าของหลักศิลาจารึกหลักดังกล่าว จึงถือได้ว่างานเสืองนั้นคือ ขัตติยนารีผู้ยิ่งใหญ่ที่ดำรงพระชนม์อยู่อย่างเจียบ ๆ แต่ในความสงบอย่างเจียบ ๆ นั้น หากได้พิจารณาถึงลักษณะของ

วัฒนธรรมไทยแล้ว จะเห็นว่าสังคมไทยนั้นมิได้กำหนดให้สตรีมีบทบาทโดดเด่นเสมอบุรุษ แต่ก็จะเป็นที่ยอมรับว่ามีบทบาทในการผลักดันอยู่เบื้องหลังเสมือนพลังที่มองไม่เห็น ดังเช่นนางเสือง พระองค์นี้ พระโอรสที่เป็นวีรกษัตริย์ที่ปราดเปรื่องทั้งการรบและการพัฒนาได้อย่างสามารถนั้น ย่อมจะต้องอยู่บนพื้นฐานของการปลุกฝังดูแลเอาใจใส่จากสมเด็จพระชนนีอย่างดี เพราะแม่จะเป็นผู้ที่กำกับอยู่เบื้องหลังอย่างภาคภูมิใจ สุขุม สงบ และมีความมุ่งมั่นจะให้ผู้ที่ป็นโอรสสร้างชาติให้เป็นปึกแผ่น เป็นประโยชน์และมีความรักแผ่นดิน แต่กลับปรากฏว่านางเสืองกลับมีประวัติที่จะศึกษาได้น้อยมาก

บทบาทของนางเสืองไม่ปรากฏอยู่ที่ใดเลย แม้ในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงก็มีอยู่ คำเดียวแท้ ๆ ว่า “แม่กูชื่อนางเสือง” แต่มีผลงานที่ปรากฏอยู่ตลอดในศิลาจารึก นับแต่พ่อขุนบางกลางหาว ผู้เป็นสวามีนางเสือง ริเริ่มต่อต้านกู่บ้านกู่เมืองด้วยความกล้าหาญเด็ดเดี่ยว และมีความกล้าใจดีไม่กลัวลพหัวหน้าหลังปรากฏต่อไปว่าพ่อขุนบานเมือง พ่อขุนองค์ที่สองผู้เป็นพระโอรสของพ่อขุนบางกลางหาวนั้นเป็นพ่อเมืองที่ดี รักน้อง ถนอมน้ำใจน้อง วางใจน้อง รู้จักใช้น้อง และไม่ริษยาในความมีชื่อของน้อง บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุขตลอดแผ่นดิน แม่ของพ่อขุนบานเมืองคือนางเสือง เรื่องราวในศิลาจารึกยังคงมีต่อไปว่า พ่อขุนรามคำแหง พ่อขุนองค์ที่ ๓ ซึ่งเป็นลูกของพ่อขุนบางกลางหาวน้องพ่อขุนบานเมืองนั้น ทั้งกล้า ทั้งฉลาด ทั้งดี คุณสมบัติดังกล่าวทำให้แม่อ่านภาพไปได้กว้างขวางจนได้รับยกย่องให้เป็นมหาราช ศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงตรงที่ว่า หาอะไรมาได้ก็เอามาบำเรอแก่พ่อ บำเรอแก่แม่ และพี่ จะเห็นน่าเอ็นดูด้วยกันทุกคน พ่อขุนรามคำแหงนี้ลูกของนางเสือง

เยื่อใยในครอบครัวของพ่อขุนบางกลางหาวนั้นเหนียวแน่นลึกซึ้งสุขุมนัก ตั้ง ๗๐๐-๘๐๐ ปีผ่านไปได้อ่านได้ฟังยังชื่นใจ ใครเป็นคนผูกเยื่อใยนี้ในครอบครัว พ่อขุนบางกลางหาวเอากำลังใจมาจากไหน ทำไมจึงดูเป็นคนไม่มีกังวล พ่อขุนบานเมือง พ่อขุนรามคำแหง ทำไมจึงน่ารัก น่าเคารพ น่าสรรเสริญ น่าบูชา ทำไมจึงมีจริยาวัตรตรงดงามนัก

ไม่มีใครตอบได้ เพราะไม่ได้จารึกไว้ในศิลา แต่ผู้ที่เป็นภรรยาเป็นแม่อย่างไทย ๆ สมัยก่อนจะตอบได้เจียบ ๆ ในใจของตนว่า ที่มาของผลดังกล่าวมี นางเสือง เป็นเหตุ เพราะเมียอย่างไทย ๆ ย่อมรู้นางเสืองจะต้องทำอะไรบ้าง ที่พ่อขุนบางกลางหาวมีความกล้าดี ตัดสินใจดี ไม่มีห่วงมีกังวล แม่อย่างไทย ๆ ย่อมรู้ว่าควรทำอย่างไรในการที่มีลูกผู้ชายหลายคนแล้วผอญน้องเก่งกว่าพี่

เมียอย่างไทย ๆ สมัยก่อนรู้ดีว่าการกำลัหน้าสามีนั้นไม่สมควร นางเสืองจึงไม่ปรากฏเรื่องราวในศิลาจารึกมาก แม่อย่างไทย ๆ รู้ดีว่า การรักษาเกียรติยศไว้ให้ลูกเป็นหน้าที่สุดยอดของแม่ การที่พ่อขุนรามคำแหงประกาศให้โลกรู้ว่าแม่ของพ่อขุนชื่ออะไรนั้นเป็นสิ่งสูงสุดสำหรับแม่อย่างไทย ๆ เพราะพ่อขุนองค์อื่น ๆ ในชั้นหลังต่อมาจนสมัยกรุงศรีอยุธยา เราก็มารู้พระราชชนนีหรือพระมเหสีทรงพระนามว่าอย่างไรมากนัก

ในฐานะแม่เมืองของไทยองค์แรกในประวัติศาสตร์ก็ไม่ปรากฏบทบาทของนางเสืองใน
ศิลาจารึกเช่นกัน แต่ที่สุโขทัยมีพระรูปศักดิ์สิทธิ์อยู่รูปหนึ่ง ชาวเมืองเรียก “พระแม่ย่า”
เชื่อกันว่าเป็นเจ้านายราชวงศ์สุโขทัยที่สำคัญมาก ที่คนรักมาก คนเคารพมาก เพราะการปั้นรูป
ขึ้นมานั้น คนไทยไม่ทำกันง่ายนัก เจ้านายนั้นย่อมเป็นเจ้านายผู้หญิงที่เป็นแม่ของพ่อขุนแผ่นดิน
ใต้แผ่นดินหนึ่ง และเป็นย่าของพ่อขุนในแผ่นดินถัดมา หลายคนเชื่อว่า เป็นพระรูปฉลองพระองค์
แต่ก็ยังอยู่ในระหว่างการสันนิษฐานว่าน่าเป็นพระรูปฉลองพระองค์ของนางเสือง

นางเรวดีนพมาศ

นางเรวดีนพมาศ

ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา เรียบเรียง

โฉมนวนลนพมาศ
ช่างกล่าวถ้อยมธุรสบทกลอน
สาระพัดจะพึงใจไปทุกสิ่ง
แต่ปางก่อนสร้างกุศลผลบุญ

เป็นปราชญ์ฉลาดด้วยบิดาสอน
ถวายพระพรพรรณนาพระพุทธรคุณ
เป็นยอดหญิงยิ่งริดาทุกหมื่นขุน
มาเกื้อหนุนให้งามวิไลเอย

กลอนลักษณะดอกสร้อยจากหนังสือเรื่องนางนพมาศ หรือตำหรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ ที่อ่านมานี้ เป็นหลักฐานประการหนึ่งที่ทำให้นักวรรณคดีไทยหลายคนในปัจจุบันลงความเห็น ว่าหนังสือเรื่องนี้มิได้แต่งขึ้นในสมัยสุโขทัยตามที่เนื้อเรื่องบอกไว้ เพราะสมัยกรุงสุโขทัยยังไม่มี การแต่งกลอนแปด และกลอนประเภทใดอาจมีรายสุภาพอื่นอยู่เล็กน้อย ทั้งยังมีหลักฐานอื่น ๆ ประกอบความเห็นนี้อีกหลายประการ ล้วนมีอยู่ในหนังสือเรื่องนี้ทั้งสิ้น ดังนั้น นางนพมาศจะมี ตัวจริงหรือไม่จึงยังเป็นปัญหา

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์คำอธิบาย หนังสือเรื่องนี้ มีความตอนหนึ่งว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนับถือเรื่องนางนพมาศว่า เป็นเรื่องโบราณคดีเรื่องหนึ่ง ทรงนิยม และทรงอ้างถึงไว้หลายแห่งในหนังสือพระราชพิธีสิบสองเดือน และยังมีพระราชวิจารณ์ไว้ว่า หนังสือเรื่องนี้ของเดิมเขามีจริง เพราะลักษณะพิธีพราหมณ์ที่กล่าวไว้ในหนังสือเป็นตำราพิธี จริงและพิธีอย่างเก่า อาจใช้เป็นแบบแผนมาก่อนครั้งอยุธยา ไม่ใช่เป็นเรื่องที่ผู้ใดจะคิดปลอมขึ้น ใหม่ได้ทั้งหมด ตีร้ายเรื่องเดิมคงจะมากับหนังสือจำพวกตำราพราหมณ์ ซึ่งเขียนด้วยตัวพราหมณ์ เป็นภาษาไทย หนังสือจำพวกนี้มีอยู่บ้างในหอพระสมุดวชิรญาณ เรื่องเดิมจะขาด ๆ วิน ๆ อย่างไร จึงมีผู้มาแต่งขึ้นใหม่เมื่อรัชกาลที่ ๒ หรือที่ ๓ ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้

แม้หนังสือเรื่องนางนพมาศจะมีปัญหาเกี่ยวกับยุคสมัยและผู้แต่งก็ตาม ก็เป็นเรื่องของ นักปราชญ์ทางวรรณคดีและโบราณคดีพึงหาข้อยุติต่อไป ตัวนางเรวดีนพมาศ ซึ่งว่าเป็นผู้แต่ง เรื่องนี้และเป็นที่ท้าวศรีจุฬาลักษณ์พระสนมเอกของสมเด็จพระร่วงเจ้าในสมัยสุโขทัยนั้น มีชื่อ หอมหวลเลื่องลือติดปากติดใจคนไทย มาเป็นเวลาช้านานนับร้อยปีตราប់ปัจจุบัน จนทำให้นาง นพมาศตามเรื่องเล่า จะกลายเป็นบุคคลจริงในประวัติศาสตร์ไปแล้วฉะนั้น คนนิยมนางเป็น สตรีนักปราชญ์ผู้สูงศักดิ์ สูงด้วยจิตใจ ความรู้ ความคิด และมีมือทางศิลปะประดิษฐ์ อันเป็น วัฒนธรรมสำคัญของหญิง งานประดิษฐ์สำคัญที่ขึ้นชื่อก็คือ โคมลอยรูปดอกบัว ซึ่งในหนังสือ เล่าไว้ว่า นางได้ค้นคิดประดิษฐ์รูปโคมลอยของนางให้แปลกไปกว่าของนางในอื่น ๆ นำขึ้นถวาย พระร่วงเจ้าให้ทรงล่อนำในงานนักขัตฤกษ์วันเพ็ญเดือน ๑๒ อันเป็นประเพณีลอยพระประทีป

หรือชุดลอยโคม เป็นงานที่ประชาชนชื่นเรีงสนุกสนาน บ้านเมืองสว่างไสวไปด้วยประทีปโคมลอยหรือกระทงรูปดอกบัวของนางนพมาศงามแปลกตา พาให้พระร่วงเจ้าตรัสถามนางถึงความคิดในการประดิษฐ์โคม

นางได้ทูลตอบว่า “ข้าพระองค์สำคัญใจคิดเห็นว่า เป็นนักขัดถูกขวันเพ็ญเดือน ๑๒ พระจันทร์แจ่มแสงปราศจากเมฆมลทิน อันว่าดวงดอกชาติโกสมปทุมมาลัย มีแต่จะเบ่งบานกลีบรับแสงอาทิตย์ ถ้าชาติอุบลเหล่าใดบานผกาเกสรรับแสงจันทร์แล้ว ก็ได้ชื่อว่าดอกกระมุท ข้าพระองค์จึงทำโคมลอยรูปดอกกระมุทซึ่งบังเกิดมีอยู่ยังนันทานที อันเป็นที่พระบวรพุทธบาทประดิษฐาน กับแกะรูปมยุราศยานกวิหคหงส์ประดับและมีประทีปเปรี๊ยะไขข้อพระโค ถวายในการทรงพระราชอุทิศครั้งนี้ ด้วยจะให้ถูกต้องสมกับนักขัดถูกขวันเพ็ญเดือนสิบสอง พระราชพิธีจงเปรี๊ยะ ได้พุทธศาสตร์และไสยศาสตร์”

ข้อความที่ยกมาจากหนังสือเรื่องนางนพมาศตอนนี้ใช้ถ้อยคำไพเราะ เป็นภาษาปัจจุบันที่คนสมัยนี้อ่านเข้าใจได้ง่าย และก็เป็นเช่นนี้ตลอดทั้งเรื่อง ผู้แต่งซึ่งจะเป็นผู้ใดในสมัยใดก็ตาม มีวิธีแต่งที่พยายามให้ความรู้ความคิดอันถูกต้องแก่ผู้อ่าน และมีเหตุผลน่าชื่นชมหลายตอน ขวนให้ผู้อ่านนึกคำนึงไปว่าถ้านางนพมาศมีตัวจริงในสมัย ๗๐๐ ปีมาแล้ว และนางเป็นผู้แต่งประวัติของตนไว้จริงตามหนังสือเรื่องนางนพมาศ หรือสำหรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ ก็ควรแล้วที่ประชาชนจะยกย่องสดุดีว่านางเป็นสตรีนักปราชญ์ มีจิตใจเจริญ มีความรู้ ความคิด สติปัญญา และมีเมื่อนำสรรเสริญ ความคิดที่ประดิษฐ์โคมลอยเป็นรูปดอกกระมุทหรือกุมุท ถวายพระร่วงเจ้าลอยน้ำในคืนวันเพ็ญเดือนสิบสองนั้น เป็นความคิดฉลาดเฉลียวมีเหตุผลถูกต้อง ชี้ให้เห็นว่าศิลปะทั้งมวลมีป้อเกิดจากรูปลักษณ์และอาการของสรรพสิ่งที่ธรรมชาติปรุงแต่งไว้ ผู้ประดิษฐ์ศิลปะต้องรู้จักและพิจารณาให้ถี่ถ้วน ก็การลอยพระประทีปหรือลอยโคม นั้น มีในคืนวันเพ็ญเดือน ๑๒ เป็นประจำ โคมดอกบัวที่นางประดิษฐ์จึงควรเป็นดอกกระมุท เพราะธรรมชาติของดอกกระมุทหรือกุมุทนั้น เป็นดอกบัวชนิดที่บานกลางคืนรับแสงจันทร์ บัวกุมุทเป็นประเภทอุบลคือบัวสายจำพวกบัวเผื่อนบัวผันทั้งหลายที่บานในเวลากลางคืน ดังนั้น พระจันทร์จึงได้ชื่อว่า กุมุทนาถ หรือกุมุทพันธุ์ ฯลฯ อุบลหรือบัวสายมีสัณฐานดอกเป็นรูปยาวเรียว กลีบยาวรีปลายมน ผิวกำนเรียบอ่อนระทวย เวลาบานรับแสงจันทร์นั้นงามน่าชมมีกลีบซ้อนสลับ แลเห็นเกสรสดใสประดับใจกลางดอก ชูดอกอรชรอยู่ในน้ำ

นางนพมาศมิได้เลือกประดิษฐ์โคมลอยเป็นรูปดอกปทุมคือบัวหลวง ซึ่งมีสัณฐานดอกกว้างและบ้อมมีสัตตบงกชเป็นต้น ก้านแข็งผิวขรุขระ กลีบกว้าง มนปลายกลีบแหลม บัวปทุมนั้นบานเวลาเช้ารับแสงพระอาทิตย์ โคมดอกปทุมจึงอาจไม่เหมาะที่จะประดิษฐ์ให้บานรับแสงจันทร์ ดูจะผิดธรรมชาติของดอกบัวหลวง แต่คนชั้นหลัง ๆ นี้ได้แปรเปลี่ยนโคมดอกกุมุทบัวสายของนางนพมาศ ให้เป็นโคมดอกปทุมบัวหลวง เอาลงลอยน้ำรับแสงจันทร์วันเพ็ญเดือน ๑๒ เสียแล้ว เพราะคงเห็นว่าเป็นดอกบัวชนิดใช้บูชาพระ หรือมิฉะนั้นก็เพราะผู้ต้นคิดเปลี่ยนรูปโคมโดย

มิได้คำนึงถึงโคมดอกกุ่มุดต้นแบบของนางนพมาศก็ได้ ศิลปวัฒนธรรมย่อมเปลี่ยนแปลงไปตามความคิดของคนต่างยุคสมัย บางทีก็ถือความง่ายเป็นเกณฑ์เพราะไม่ต้องเสียเวลาทำ

ความเปรี๊ยะปราชญ์ของนางนพมาศในด้านอื่น ๆ ยังมีพรรณนาไว้มาก เช่น การประดิษฐ์พานพระขันหมากด้วยใบทอง บรรจุพนมหมากพลูถวายพระร่วงเจ้า ความรู้ความสามารถทางอักษรศาสตร์ในการแต่งบทร้อยกรอง ให้นางสนมกำนัลขับร้องบำเรอวัง และสอนใจนางใน นางยังมีวิธีการกล่าหาญแต่นุ่มนวล แหวกมานประเพณีวังอันเก่า ให้นางในที่ถูกกักขังอยู่แต่ภายใน ได้ออกมาชมโลกภายนอกในโอกาสอันควร เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นการพัฒนาวัฒนธรรมของสตรีให้เจริญก้าวหน้า ตำแหน่งสูงศักดิ์ในวังหลวงของนางนพมาศ และพื้นจิตใจอันสมบูรณ์ด้วยคุณธรรม ช่วยให้นางสัมฤทธิ์ผลในการบำเพ็ญประโยชน์แก่เหล่าสตรีโดยตรง และแก่บ้านเมืองโดยปริยาย นามของนางนพมาศจึงเป็นอมตะ และเป็นองค์แห่งความดีงาม ซึ่งเป็นแบบอย่างแก่กุลสตรีไทย

ประเพณีลอยกระทงในงานนักขัตฤกษ์วันเพ็ญเดือน ๑๒ ได้ถือปฏิบัติกันมาอย่างแพร่หลายทั่วบ้านเมืองยิ่งในปัจจุบันนี้ อาจถึงขั้นเป็นงานระดับชาติ เช่น งาน “เผาเทียนเล่นไฟ” ที่จังหวัดสุโขทัยมีเป็นประจำ เป็นงานใหญ่ดังงามและบันเทิงใจแก่ประชาชนทั้งชาวไทยและชาวต่างชาติ ซึ่งพากันมาชมงานด้วยความตื่นตาตื่นใจ มีขบวนแห่โคมลอยคือกระทงประดิษฐ์รูปงาม ๆ ต่าง ๆ ประกวดประชันกัน นางนพมาศผู้ชนะการประกวดความงามทางรูปโฉมก็แสดงตัวมากับขบวน มีผู้ให้ความเห็นว่าหากมีประกวดนางนพมาศผู้งามพร้อมทั้งกาย วาจา ใจ ความรู้ และมีมืองานด้วยแล้ว ก็จะสามารถนามและคุณลักษณะของนางนพมาศแห่งสุโขทัย การประกวดก็จะมีคามหมายขึ้น

ตำแหน่งท้าวศรีจุฬาลักษณ์ สนมเอกของพระมหากษัตริย์โบราณนั้น มีปรากฏอยู่ในกฎหมายตราสามดวงสมัยอยุธยาตอนต้น ดังนั้น นักปราชญ์รุ่นเก่าทางวรรณคดีจึงกล่าวถึงตำแหน่งของนางนพมาศว่าเป็นตำแหน่งสนมเอกของพระร่วงเจ้าสุโขทัย แต่คำว่า “ศรีจุฬาลักษณ์” ในสมัยสุโขทัยนั้น มีปรากฏอยู่ในศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ ๔๓ เรียกกันว่า จารึกวัดอโศการาม ซึ่งนายประสาร บุญประคอง ผู้อ่านได้ให้ความรู้เพิ่มและคิดไปในทำนองว่า ชื่อ “ศรีจุฬาลักษณ์” อาจมิใช่ตำแหน่งพระสนมเอก แต่เป็นพระนามของพระมเหสีแห่งกษัตริย์สุโขทัยพระองค์หนึ่ง ทำนองจะเป็นพระสุณิสาของพระมหาธรรมราชาลิไท

ข้อความในศิลาจารึกหลักที่ ๔๓ มีว่า “...สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ อัครราช-มเหสี... ขายาแต่สมเด็จพระมหาธรรมราชา เกาปรี (โกปรี) ด้วยปัญจพิภกัลยาณี...” เชิงอรรถของผู้อ่านจารึกมีคำอธิบาย ซึ่งถือศักราชในจารึกเป็นเกณฑ์บอกว่า คือพระมหาธรรมราชาที่ ๒ ผู้เป็นพระราชโอรสของพระมหาธรรมราชาที่ ๑ (ลิไท) จารึกมีทั้งคำไทยและบาลี มีใจความว่า สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์เป็นยอดนารีแห่งสุโขทัย ปราชญ์เปรี๊ยะด้วยพระปัญญาทรงยศยิ่งใหญ่ มีความงามน่ารัก รักษาศีลและเลื่อมใสพระรัตนตรัย มีพระราชโอรส ๒ พระองค์

ทรงพระนามว่า พระธรรมราชาธิราช กับพระอโศก พระนางเสด็จมาบรรจุพระธาตุไว้ในพระสถูปของวัดอโศการาม ทรงสร้างวัดอโศการามและอนุสรณ์สถานต่าง ๆ ถวายพระราชสวามี ถวายพระมหากษัตริย์ (ที่ ๑) และพระศรีราชมารดาผู้เป็นพระชนกชนนีของพระราชสวามี แล้วทรงอุทิศพระราชกุศลแด่พระราชบุรพการี มีสมเด็จพระยาและโยมวัดทั้งหลาย

หากนางนพมาศพระสนมเอกศรีจุฬาลักษณ์ที่ว่า ไม่มีตัวตนจริง เกิดเป็นไปได้อย่างไรคือ สมเด็จพระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์ ผู้บริบูรณ์ด้วยปัญญาพิรภักยาณิพระองค์นั้น ก็จะเป็นที่ยินดีสนใจของคนไทย แต่ทั้งนี้ย่อมเป็นเรื่องของนักปราชญ์จะพิจารณาหาระยะเวลาและหลักฐานที่จะลงความเห็นว่าย่อมเชื่อถือได้

ศิลปวัฒนธรรมนั้นเป็นวิญญาณของชาติ ซึ่งสมัยเก่าแก่ย่อมมีราชสำนักเป็นศูนย์กลางในเรื่องนี้ ได้คิดปรับปรุงและแพร่หลายให้แก่ประชาชน เพราะราชสำนักเป็นนิเวศสถานของผู้มีบารมีในการคุ้มครองบ้านเมือง ดังเรื่องของนางนพมาศได้ยืนยันข้อนี้อยู่ แต่กระนั้นแม้กาลเวลาและเหตุการณ์ของบ้านเมืองจะแปรเปลี่ยน จนบัดนี้ ๗๐๐ ปีแล้วก็ตาม ก็ยังประจักษ์กันอยู่ว่า ศูนย์แห่งศิลปวัฒนธรรม ความดีงามที่เป็นแผนและช่วยให้ประชาชนเจริญรอยตามเพื่อความ สุข ความเจริญทั้งกายใจ บำบัดทุกข์ทางใจ บำรุงสุขทางกายนั้นก็ยังมิได้เคลื่อนที่ห่างไกลไปจากศูนย์เดิมแต่โบราณ ทั้งที่มีศูนย์อื่นตั้งขึ้นมากหลายเพื่อวัตถุประสงค์เดียวกันนี้ พระมหากษัตริย์คุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์ปัจจุบันของไทยผู้ทรงสละพระองค์ทุกโมงยาม เพื่อประโยชน์สุขของอาณาประชาราษฎร์นั้น มหาชนชาวไทยได้สำนึกอยู่ทุกลมหายใจ ถวายชัยทุกคำเช้า พระราชภารกิจหนักยิ่งเกี่ยวกับงานเสริมอาชีพแก่ราษฎรชาวไร่ชาวนา อันได้แก่ งานศิลปาชีพพิเศษ หัตถกรรมการทอผ้าฝ้ายผ้าไหมของไทย ซึ่งสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงพระราชวิริยะอุตสาหะ ฟื้นฟูปรับปรุง และแนะนำ พระราชทานแก่ชาวชนบทได้ใช้เป็นอาชีพให้ได้ลืมตาอ้าปากขึ้น กลายเป็นสินค้าทางศิลปอุตสาหกรรมเลื่องชื่อ นำรายได้สู่ประเทศไทยไม่น้อย ทั้งนี้พระมหากษัตริย์คุณล้นพ้นแก่ชาวไทยทั่วหน้า

ดังนั้น “พระราชเทวีศรีจุฬาลักษณ์” แห่งสุโขทัย ผู้ทรงยศยิ่งใหญ่ ผู้เปี่ยมปราชญ์ และสมบูรณ์ด้วยพระคุณธรรม นางนพมาศผู้สูงศักดิ์ ล้ำเลิศด้วยความปรีชาสามารถทั้งกายใจ มิได้มีอยู่แต่ในอดีต หรือในความคิดคำนึง แต่มีอยู่ในความจริงในปัจจุบันเห็นประจักษ์อยู่ทุกวัน และจะมีอยู่ตลอดกาล เพราะ “กรุงศรีอยุธยาไม่เคยสิ้นคนดี”

เจ้าศรีอโนชา

ท่านผู้หญิงสมโรจน์ สวัสดิกุล ณ อยุธยา เรียบเรียง

จดหมายความทรงจำของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนรินทรเทวี พระชนิษฐาภินิ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช กล่าวถึงเหตุการณ์ในปลายแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ไว้ตอนหนึ่งว่า

“๒ ยาม เกิดศึกกลางเมือง พระยาสุรโยกย้ายกรมหลวงนรินทรเทวีไปเรียกท่านที่ทรงผนวช^๑ ว่าประจวบเกิด ท่านว่าสิ้นบุญเราแล้ว อย่าทำเลย เจ้ารามลักษณ์ออกไปจุดไฟบ้านใหม่ตลอดลงมาถึงวังหลัง ได้สู้รบกันจนแสงทองขึ้น พระยาแจ้ง ขุนแก้วน้องพระยาสุรโยกย้ายลากปืนใหญ่มาช่วยพระวังหลัง^๒ เจ้าจจา^๓ แต่งกองมอญเป็นทัพเรือ ตีกระหนาบหนุนพระวังหลัง เจ้ารามลักษณ์สู้แต่ผู้เดียวโดยโมหันท์ เหลือกำลังแตกหนีไปอยู่วัดยาง พระวังหลังติดตามจับได้”

ความในหนังสือประชุมพงศาวดารภาค ๖ (ไทยรบพม่า) ตอนหนึ่งมีว่า

“พระยาสุรโยกย้าย ยกกองทัพเมืองนครราชสีมา มีจำนวนพล ๓,๐๐๐ เข้ามาถึงเมื่อวันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีชวด พ.ศ.๒๓๒๕ พระยาสุรโยกย้ายกับพวกที่ร่วมคิดกันตกใจ เกรงความที่คิดไว้จะแพร่พราย จึงรีบปล่อยกรมขุนอนุรักษสงคราม^๔ ออกจากที่คุมขังในเวลาค่ำ เมื่อ วันอังคาร เดือน ๕ แรม ๕ ค่ำ ให้ยกพลไปปล้นบ้านพระยาสุรโยกย้ายที่ตำบลสวนมังคุด สวนลั่นจีในเวลาเที่ยงคืนค่านั้น แต่กรมขุนอนุรักษสงครามมีรีพลน้อย เพราะชาวพระนครไม่เข้าด้วยได้แต่พวกมอญในกองพระยารามัญวงศ์และพระยากลางเมืองเป็นพื้น ยกขึ้นไปถึงบ้านปูน^๕ ข้างใต้สวนมังคุด เห็นเป็นเวลาลมสำเภากำลังพัดกล้า ได้ก็ให้เอาไฟเผาบ้านเรือนราษฎรที่บ้านปูนให้ไฟไหม้ลุกลามขึ้นไปยังบ้านเรือนของพระยาสุรโยกย้ายแล้วให้ทหารรายเฝ้าขึ้นไปทางด้านตะวันตกจนถึงบางวันน้อย เอาปืนยิงเข้าไปในบ้านพระยาสุรโยกย้าย ฝ่ายพระยาสุรโยกย้ายไม่ทันรู้ตัวเห็นมีศัตรูมาปล้นบ้านก็เรียกคนออกต่อสู้ ครั้นเห็นไฟไหม้ขึ้นมาทางด้านใต้จนจะถึงบ้านก็ตกใจจึงตั้งสัตยาธิฐานขออย่าให้ไฟไหม้ลุกลามต่อขึ้นไป ขณะนั้นผอญุลมพัดแปรไปทางอื่นไฟไหม้ไปถึงสวนมังคุดไม่ พวกพลของพระยาสุรโยกย้ายก็พากันมีใจต่อสู้เข้าศึกและเมื่อเกิดรบกันขึ้นนั้น

๑. สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เมื่อพระยาสุรโยกย้ายตั้งกรุงธนบุรี ได้บังคับให้ทรงพระผนวช แล้วคุมไว้ในอุโบสถวัดแจ้ง (วัดอรุณราชวราราม)

๒. กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข (กรมหลวงอนุรักษเทเวศร์) พระราชนัดดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

๓. เจ้าศิริจนาหรือเจ้าจจา (เจ้าศรีอโนชา) ตามตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่และพงศาวดารโยนก) พระอัครชายาในกรมสมเด็จพระราชวังบวรสถานพิมุข (กรมหลวงอนุรักษเทเวศร์)

๔. กรมขุนอนุรักษสงคราม หลานเธอในสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

๕. อยู่เหนือวัดระฆัง ใต้สวนมังคุดเป็นบ้านของพระยาสุรโยกย้าย (กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข)

เจ้าศิริจนา ท่านผู้หญิงของเจ้าพระยาสุรสีห์^๑ อยู่ที่บ้านปากคลองบางลำภู รู้ว่ามีข้าศึกมาปล้น บ้านพระยาสุรียอภัย จึงคิดอ่านกับพระยาแจ้งพระยารามนายกองมอญ^๒

อีกพวกหนึ่งช่วยกันจัดเรือรับพวกมอญ ซึ่งอยู่ในพระยาทั้งสองนั้น ข้ามปากไปช่วย พระยาสุรียอภัยต่อสู้ข้าศึกอยู่จนเช้า พวกกรมขุนอนุรักษสงครามสู้ไม่ได้พากันแตกพ่าย ส่วน กรมขุนอนุรักษสงครามนั้นหนีไปอยู่วัดยาง พระยาสุรียอภัยตามจับได้ในวันนั้น”

เจ้ารจจาในจดหมายความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีกิติ เจ้าศิริจนาในประชุม พงศาวดารภาคที่ ๖ กิติ เป็นคนคนเดียวกัน แต่เรียกต่างกันในหนังสือบางฉบับ หนังสือตำนานพื้น เมืองเชียงใหม่ เรียกว่าเจ้าศรีโชนา ส่วนพงศาวดารโยนก เรียกว่านางศรีโชนา ประวัติและ เรื่องราวของเจ้ารจจาหรือศิริจนาหรือศรีโชนา มีปรากฏอยู่ในหนังสือที่เป็นหลักฐานพอจะ อ้างอิงได้ ๒-๓ เล่ม พอจะค้นได้บ้างว่าเป็นบุตรของผู้ใด มีพี่น้องร่วมบิดากี่คนและเข้ามาเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทเมื่อใด แต่ก็ไม่มีเนื้อความมากนัก ก่อนที่จะนำเรื่อง ราวของเจ้าศรีโชนาหรือศิริจนามากเล่า เห็นควรจะต้องเล่าเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับเนื้อ ความนั้นเพื่อนำเรื่องเพียงย่อ ๆ ดังนี้

เมื่อกรุงศรีอยุธยาถูกข้าศึกทำลายใน พ.ศ. ๒๓๑๐ ได้ประมาณ ๗-๘ เดือน สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ทรงกอบกู้เอกราชของบ้านเมืองได้และย้ายราชธานีมาอยู่ที่กรุงธนบุรี ทรงปราบก๊กอิสระต่าง ๆ ได้ราบคาบ แต่อาณาเขตล้านนานั้นพม่ายังให้ไปมะยงวุ่นยึดครอง เมืองเชียงใหม่อยู่ มีคนไทยช่วยปกครองด้วยเช่น พระยาจำบ้าน เป็นต้น ล้านนาตอนเหนือไป จนถึงล้านช้างมีไปสุพลาควมคุม เมืองบางเมืองในเขตล้านนาต่างพยายามตั้งตัวเป็นอิสระ ผู้คน ชาวเหนือหนีกระจัดกระจายไปอยู่ในเมืองต่าง ๆ ทางฝ่ายเหนือ ฝ่ายไทยนั้นสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชโปรดให้เจ้าพระยาสุรสีห์พิชฌนาธิราชปกครองเมืองพิษณุโลก และเจ้าพระยาพิชัยสงคราม ปกครองเมืองพิชัย (อุตรดิตถ์) เพื่อป้องกันพม่าทางล้านนาลงมารุกรานไทยข้างต้น

เจ้าเมืองลำพูนและเมืองนครลำปางต่างชิงเมืองของกันและกัน เจ้าเมืองลำพูนยกทัพเข้า ปล้นแล้วเผาเมืองลำปาง ผู้คนหนีออกจากเมืองจนกลายเป็นเมืองร้าง สมภารวัดพระแก้วเมือง ลำปางพยายามหาหนทางกอบกู้เมืองลำปาง เลือกได้พรานผู้หนึ่งชื่อนายทิพช้าง ซึ่งตำนาน พื้นเมืองเชียงใหม่เรียกว่า นายทิพจักร เป็นคนมีสติปัญญาดี มีผลกำลังเข้มแข็ง อาสาคุมไพร่พล เข้าตีเมืองลำพูน ฆ่าท้าวมหายศเจ้าเมืองลำพูนตาย ชาวลำปางจึงยกนายทิพช้างขึ้นเป็นเจ้าพระยา สุละวะลือไชยครองเมืองลำปางเป็นอิสระ ไม่ขึ้นกับฝ่ายพม่าที่ล้านนาหรือกับไทยที่กรุงธนบุรี เจ้าพระยาสุละวะลือไชยผู้นี้เป็นต้นสกุลของเจ้าเจ็ดตนแห่งราชวงศ์เชียงใหม่ เจ้าพระยาสุละวะลือไชย มีบุตร ๖ คน บุตรคนที่ ๒ ชื่อ นายชายแก้วหรือเจ้าชายแก้ว ต่อมาได้รับยกย่องเป็นเจ้าชาย

๑. สมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท

๒. ครั้งนั้น มอญแตกออกเป็น ๒ พวก พวกพระยาแจ้ง พระยารามนับถือสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช) จึงมาช่วยข้างเจ้าศิริจนา

แก้ว เมื่อครองเมืองลำปางครั้งที่ ๒ เจ้าชายแก้วมีบุตรชาย ๗ คน ซึ่งชาวเชียงใหม่เรียกว่า เจ้าเจ็ดตน มีบุตรหญิง ๓ คน รวม ๑๐ คน คือ

๑. เจ้ากาวิละ (ได้เป็นพระยาเชียงใหม่และเป็นพวกพระเจ้าเชียงใหม่ในรัชกาลที่ ๑)
๒. เจ้าคำโสมหรือคำสม (ได้เป็นพระยานครลำปาง)
๓. เจ้าน้อยธรรมลังกาหรือน้อยธรรม (ได้เป็นพระยาเชียงใหม่ข้างเผือก)
๔. เจ้าดวงทิพ (ได้เป็นพระยานครลำปาง)
๕. เจ้าศรีอโนชา (ได้เป็นพระอัครชายาในสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท)
๖. เจ้าศรีกัญญาหรือศรีวรรณฯ (บุตรหญิง)
๗. เจ้าหมูล่า (เป็นอุปราชเมืองนครลำปาง)
๘. เจ้าคำฝั้น (ได้เป็นพระยาเชียงใหม่)
๙. เจ้าศรีบุญทัน (บุตรหญิง)
๑๐. เจ้าบุญมา (ได้เป็นพระยาลำพูน)

เมื่อเจ้าชายแก้วได้ครองเมืองนครลำปางครั้งแรกแทนบิดา ถูกท้าวลิ้นทาง หรือลิ้นก่าน (บุตรเจ้านครลำปางคนเก่าที่ถูกเจ้าเมืองลำพูนปล้นเมือง) มาชิงเมืองลำปาง เจ้าชายแก้วหนีออกจากเมืองไปอยู่กับพม่าที่เชียงใหม่และถูกส่งตัวไปกรุงอังวะ พระเจ้ากรุงอังวะมีรับสั่งให้ทัพพม่าที่เชียงใหม่ยกไปตีเมืองลำปางคืนให้เจ้าชายแก้ว ๆ ได้เป็นเจ้าฟ้าชายแก้วในครั้งนี้ และต้องขึ้นกับพม่าที่เชียงใหม่ เมื่อพระไชยเจ้าเมืองลำพูนตั้งตัวได้ก็ยกกองทัพมาตีเมืองเชียงใหม่ โปมะยู่จนแม่ทัพพม่าที่เชียงใหม่สู้ไม่ได้ จึงหนีไปกรุงอังวะ พาตัวเจ้าชายแก้ว ซึ่งถูกเกณฑ์ทัพมาช่วยรบชาวลำพูนที่เชียงใหม่ไปอังวะด้วย เมื่อพระเจ้ากรุงอังวะให้อะแซหฺนุกียกทัพมาปราบล้านนาไทยก็นำตัวเจ้าฟ้าชายแก้วมาด้วย และตีล้านนาคืนจากเจ้าเมืองลำพูนได้ เจ้าฟ้าชายแก้วต้องอยู่ที่เชียงใหม่ ส่วนเมืองลำปางนั้นให้เจ้ากาวิละบุตรชายคนใหญ่ครองแทนโดยขึ้นต่อเมืองเชียงใหม่

ขณะที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เสด็จยกทัพมาตีเมืองเชียงใหม่ ในครั้งที่ ๒ นั้น พระยาจำบ้านเมืองเชียงใหม่เห็นเป็นโอกาสจะช่วยให้ไทยให้ได้เมืองเชียงใหม่คืนจากพม่า จึงคิดอุบายบอกให้พม่าเกณฑ์ทัพพระยาภาวิละให้ขึ้นมาช่วยป้องกันเชียงใหม่ แล้วอาสาพม่าไปตรวจทางด้วยกันกับพระยาภาวิละเพื่อเตรียมรับทัพไทย พวกเขาลงมาถึงเมืองกำแพงเพชรเข้าพบเจ้าพระยาจักรี (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช) ซึ่งเป็นทัพหน้าตั้งอยู่ที่กำแพงเพชร เมื่อบอกกล่าวทางนิตหมายกันแล้ว พระยาจำบ้านก็กลับไปเชียงใหม่ พระยาภาวิละกลับนครลำปางแล้วหาเหตุทะเลาะวิวาทกับพม่าที่นครลำปาง ฝ่ายพม่าที่เชียงใหม่รู้ข่าวพระยาภาวิละกบฏก็ควบคุมตัวเจ้าฟ้าชายแก้วผู้บิดาไว้ในคุกเป็นตัวประกัน พระยาภาวิละให้เจ้าคำโสมน้องชายลงมารับทัพไทย ซึ่งมีเจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีห์เข้าเมืองลำปาง ส่วนตนเองคุมไพร่พลแอบเข้าเมืองเชียงใหม่ในตอนกลางคืน ช่วยเจ้าฟ้าชายแก้วออกจากคุกได้ในระหว่างที่พม่ากำลังรับทัพของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช โปมะยู่จนแม่ทัพพม่าหนีออกจากเมืองเชียงใหม่ เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จเข้าเชียงใหม่ได้ ก็โปรดให้พระยาจำบ้านเป็นพระยาวิเชียรปราการ

เจ้าเมืองเชียงใหม่ พระยาภาววิละคงอยู่ล่าป่างต่อไป ไทยจึงได้แคว้นล้านนาคืนมาในครั้งนี้

เมื่อเจ้าพระยาสุรสีห์ยังอยู่ที่เมืองนครลำปางนั้น พงศาวดารโยนกกล่าวว่า

“ฝ่ายเจ้าพระยาสุรสีห์มีจิตประติพัทธ์ในนางศรีอินชาน้องเจ้ากาวิละ จึงให้ขุนนางผู้ฉลาดมากล่าวสว่ขอต่อเจ้าฟ้าชายแก้ว ๆ และเจ้าพี่น้องทั้งเจ็ดคน ก็พร้อมใจกันนำนางศรีอินชาไปยกให้แก่เจ้าพระยาสุรสีห์ แล้วเจ้าพระยาสุรสีห์ก็ยกทัพกลับไปทางเมืองสวรรคโลก”

หนังสือตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่กล่าวความตอนเดียวกันนี้ว่า

“...พระมหากษัตริย์เจ้าตากสินและเจ้าพระยาจักรีก็พาเอาเสนาโยธาล่องไปทางเมืองเถิน ล่องไปตามกระแสแม่น้ำระมิงค์และ

พันตั้งเจ้าพระยาสุรสีห์ ก็มีใจรักใคร่ไปยังนางศรีอินชาราชบุตรีอันเป็นน้องเจ้ากาวิละ จึงให้ขุนนางผู้ฉลาด มาขอเจ้าทั้งเจ็ดพระองค์พี่น้อง มีเจ้าชายแก้วพระบิดาเป็นประธาน ราพึงเห็นกัลยาณมิตร อันจักสนิทต่อไปภายหน้า ก็เอายังนางศรีอินชา ถวายเป็นราชเทวีแห่งเจ้าพระยาเสือ คือพระยาสุรสีห์ นั้นแล ๆ

เจ้าพระยาสุรสีห์เมื่อได้นางศรีอินชาราชเทวีแล้ว ก็เสด็จเมื่อทางเมืองสวรรคโลกหันแล ๆ”

เมื่อเจ้าพระยาสุรสีห์ยกทัพกลับคืนพิษณุโลกนั้น ไทยต้องทำศึกกับพม่าอะแซหุ่นก็เป็นศึกใหญ่ เสียไพร่พลล้มตายมาก สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเห็นจะรักษาเมืองไว้ไม่ได้ ก็โปรดให้ถอยทัพออกจากเมืองพิษณุโลก อะแซหุ่นก็เฝ้าเมืองกวาดต้อนผู้คนทรัพย์สินไปเป็นอันมาก พอดีทางพม่าผลัดแผ่นดินเรียกอะแซหุ่นก็กลับกรุงอังวะ ครั้งนั้นพม่ากลับคืนเมืองอย่างระส่ำระสาย หากไทยถ่วงเวลาไว้อีกประมาณ ๑ เดือน พม่าก็จะขาดเสบียงอาหารด้วยเสียไพร่พลมาก และบ้านเมืองพม่าก็ยุ่งเหยิงน่าจะเป็นโอกาสของไทยที่จะขับไล่ตัดกำลังข้าศึกให้ยับเยินฝ่ายกลับไปอย่างเสียหาย สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงโหม่นัสพระทัยมากในเรื่องนี้ เมื่อกลับไปกรุงธนบุรีก็เริ่มทรงประจวรทางพระอารมณตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ประกอบกับพระราชภาระกิจหนักในการก่อตั้งบ้านเมืองให้มั่นคงทั้งทรงกรำศึกตลอดมามีได้ทรงมีเวลาพักผ่อนทั้งพระราชหฤทัยและพระวรกายเลย นับแต่กรุงศรีอยุธยาต้องเสียไปใน พ.ศ. ๒๓๑๐

ใน พ.ศ. ๒๓๒๓ ทางกรุงกัมพูชาเป็นจลาจล พี่น้องแย่งราชสมบัติกันเอง จึงโปรดให้สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกกับเจ้าพระยาสุรสีห์ไปตีกัมพูชา ขณะที่ไทยกำลังรบกับเขมรอยู่นั้นทางกรุงธนบุรีเกิดจลาจล สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชมีพระอารมณพินเพื่อนหนักการบริหารราชการแผ่นดินไม่เป็นปกติ พระยาสุรธรรค์ฉวยโอกาสก่อเหตุยุบขับไล่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชผนวช คุมพระองค์ไว้ในวัดแจ้ง ดังความที่ยกมากล่าวไว้ข้างต้นนั้น สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกทราบข่าวความเดือดร้อนของราษฎรในกรุงธนบุรี จึงมีบัญชาให้พระยาสุริยอภัยยกไพร่พลล่วงหน้ามาป้องกันกรุงธนบุรี เมื่อมาถึงกรุงก็เกิดเหตุขุนนาย พระยาสุรธรรค์ปล่อยกรมนขุนอนุรักษสงคราม หลานธิดาของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ออกมาปล้นบ้านพระยาสุริยอภัย ที่สวนมังคุด ปากคลองบางกอกน้อยและเผาบ้านเรือนราษฎร เจ้าศิริจนา

หรือเจ้าศรีโอโนชาอยู่ที่ปากคลองบางลำภู อันเป็นนิवासสถานของเจ้าพระยาสุรสีห์ ป้องกัน
เหตุร้ายไว้ได้ ทันเวลาขณะที่สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกและเจ้าพระยาสุรสีห์ยกทัพกลับจาก
กัมพูชาปราบปรามการจลาจลได้ราบคาบ

สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกรับคำทูลเชิญของข้าราชการและประชาชนขึ้นเสวยราชย์
แล้วทรงย้ายราชธานีมาตั้งอยู่ที่ฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา คือกรุงเทพมหานครในปัจจุบัน
โปรดสถาปนาเจ้าพระยาสุรสีห์ พิษณุวราราชเป็นสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท
และให้สร้างพระราชวังบวรสถานมงคลขึ้นใกล้ ๆ กับนิवासสถาน เดิมที่ปากคลองบางลำภู หนังสือ
ตำนานวังหน้ากล่าวไว้ว่า สมเด็จพระบวรราชเจ้าโปรดให้สร้างตำหนักหมู่พระราชทานเจ้า
ศิริจนาหรือศรีโอโนชาและเรียกว่าพระอัครชายา พระธิดาซึ่งประสูติแต่เจ้าศิริจนาทรงพระนาม
ว่า เจ้าฟ้าพิกุลทองดำรงพระอิสริยยศศักดิ์เจ้าฟ้ามาตั้งแต่ทรงถือพระกำเนิด ต่อมาในรัชกาล
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เจ้าฟ้าพิกุลทองทรงได้รับสถาปนาเป็นกรมขุนศรีสุนทร
โดยราชประเพณีมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา นั้น พระโอรสธิดาในกรมพระราชวังบวรฯ ย่อมทรง
ดำรงพระฐานันดรศักดิ์เป็นพระองค์เจ้าโดยพระกำเนิด และราชประเพณีนี้ก็ได้สืบมาถึงสมัย
รัตนโกสินทร์ พระองค์เจ้า (ชาย) อิศราพงศ์ พระโอรสในสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิ์-
พลเสพ ประสูติแต่พระเจ้าดาราวัต ก็ได้รับสถาปนาเป็นเจ้านายในภายหลัง (รัชกาลที่ ๔)

ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ กล่าวยกย่องความกล้าหาญและความสำคัญของเจ้าศรีโอโนชา
ไว้อย่างสูง แม้เนื้อความจะผิดไปจากพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ก็ตาม อาจเป็นด้วยบ้านเมือง
ในระยะเวลา ๒๐๐ ปีนั้น ทางคมนาคมยังลำบากและห่างไกลกันมาก การบันทึกเหตุการณ์
ข่าวต่าง ๆ ในเมืองไกลย่อมจะแตกต่างกันไปบ้างและเป็นการบันทึกในระยะเวลาอันร่อยกว่าปี
มาอาจเป็นเวลาหลังรัชกาลที่ ๑ ไปแล้ว แต่ก็เป็นข้อความที่แสดงถึงความอื้อฉา ภูมิใจของชาว
เชียงใหม่และของผู้บันทึกที่มีต่อวีรกรรมของเจ้าหญิงองค์หนึ่งแห่งราชวงศ์เชียงใหม่ อันเป็นราชวงศ์
ของเจ้าเจ็ดตน ผู้บำเพ็ญคุณประโยชน์อย่างยิ่งไว้แก่แคว้นล้านนาไทย และต่อบ้านเมืองของไทย
เมื่อ ๒๐๐ ปีมาแล้ว ข้อความนั้นมีดังนี้

“ในศักราช ๑๑๔๓ ปีร้องเผ้า พระยาสิงห์พระยาสัน ฆ่ากษัตริย์เจ้าตากสินเสีย พระยา
สิงห์พระยาสันขึ้นเป็นกษัตริย์แทน

เจ้าดอกศรีโอโนชา จึงใช้ค้นหาชาวปากเพียงเข้ามา แล้วมีอาชญาว่า กันสูอาสาเอา
พระยาสิงห์ พระยาสันได้ ในเมื่อภูมิชีวิต ภูบ่หื้อสูได้ทำการบ้านเมืองจักหื้อสูสะดวกค้าขายกิน
ตามสบายเท่าเว้นไว้แต่การกูต้องประสงค์ว่าฉันนั้นชาวปากเพียวอาสาเข้ายับ (จับ) เอาพระยา
สิงห์ พระยาสัน ได้แล้วฆ่าเสีย เจ้าดอกศรีโอโนชาหงายเมืองได้ไว้แล้ว ใช้ให้ไปเชิญเอาเจ้าพระยา
จักรี เจ้าพระยาสุรสีห์ สององค์พี่น้องเข้ามาผ่านพิภพ ขึ้นเสวยราชย์ เจ้าพระยาจักรีตนพี่เป็น
กษัตริย์วังหลวง ปรากฏด้วยสิรินามว่า สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงบรมโกศ เจ้าพระยาสุรสีห์
ตนน้อง ปรากฏว่า ลั่นเกล้าลั่นกระหม่อมกรมพระราชวังบวรสถานมงคลวังหน้าและในศักราช
๑๑๔๓ ตัว ปีร้องเผ้า วันนั้น หั้นแลฯ”

สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระศรีสudarักษ์

นางสายไหม จบกกลศึก เรียบเรียง

จังหวัดอุทัยธานีได้ประดิษฐานพระรูปสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก ไว้ ณ เชิงเขาด้านน้ำสะแกกรัง ให้เป็นเครื่องรำลึกว่า ต้นพระบรมราชจักรีวงศ์อุบัติขึ้นที่นี้ พระองค์คือชั้นที่ ๑ แห่งพระบรมราชวงศ์ ทรงมีพระโอรสพระธิดาซึ่งนับเป็นชั้นที่ ๒ รวมทั้งสิ้น ๗ พระองค์ พระองค์หนึ่ง คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระมหากษัตริย์ผู้สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ ส่วนอีก ๖ พระองค์นั้น ต่างได้มีความสำคัญและร่วมแรงร่วมใจช่วยกันสร้างพระนครปฏิบัติหน้าที่ราชการ ทั้งงานในพระราชวงศ์ฝ่ายหน้า และพระราชวงศ์ฝ่ายใน เกื้อหนุนทำนุ บำรุง กิจการบ้านเมือง เมื่อแรกก่อตั้งให้บังเกิดความเป็นปึกแผ่นมีระเบียบเรียบร้อย เป็นรากฐานแห่งความเจริญรุ่งเรืองสืบมาถึงปัจจุบัน

พระราชวงศ์ฝ่ายในนั้นได้แก่ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ ๒ พระองค์ และพระเจ้าน้องนางเธออีก ๑ พระองค์ ส่วนฝ่ายหน้าคือ สมเด็จพระอนุชาธิราช ๒ พระองค์ ดังจะได้ลำดับพระนามดังนี้

๑. สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิง กรมพระยาเทพสุดาวดี^๑
๒. พระเจ้ารามวรณรงค์^๒
๓. สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิง กรมพระศรีสudarักษ์
๔. พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
๕. สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท^๓
๖. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนรินทรเทวี^๔
๗. เจ้าฟ้า กรมหลวงจักรเจษฎา^๕

สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ ๒ พระองค์ ทรงเป็นที่เคารพรักในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช อย่างยิ่ง ทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัย มอบหมายให้เป็นการสำคัญ ช่วยดูแลกิจการฝ่ายในในพระบรมมหาราชวังเกือบทั้งสิ้น โอกาสนี้จะได้นำพระประวัติสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระศรีสudarักษ์ พระเจ้าพี่นางพระองค์หนึ่งมาเผยแพร่ เพื่อสดุดีเฉลิมพระเกียรติให้ปรากฏ

๑. พระนามเดิมว่า ลา

๒. พระนามเดิมไม่ปรากฏ สิ้นพระชนม์เสียแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา

๓. พระนามเดิมว่าบุญมา

๔. พระนามเดิมว่า กุ ต้นสายสกุล นรินทรกุล

๕. พระนามเดิม ลา ประสูติแต่พระชนนี เจ้าจอมมารดามา พระน้องนางอัครชายาเดิมต้นสายสกุล เจษฎาภรณ์

วัฒนธรรมไทยแต่โบราณ ต่างได้ปลูกฝัง ความนับถือ ความเคารพรัก และอุปถัมภ์
เกื้อกูลระหว่างพี่น้องภายในวงศ์ตระกูลอย่างเหนียวแน่นมั่นคง

สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระศรีสudarักษ์ พระนามเดิมว่า แก้ว ประสูติแต่สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก พระมารดาพระนามว่า หยก^(๑) ประสูติแต่ครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยา ส่วนจะเป็น
ศักราชใดนั้นไม่ปรากฏ หนังสือราชสกุลวงศ์กล่าวว่า ทรงมีพระชนมายุ ๖๐ พรรษาเศษ สิ้น
พระชนม์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๒ จึงคำนวณว่าปีประสูติน่าจะตรงกับ พ.ศ. ๒๒๘๒ ในแผ่นดิน
พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ^๒ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงดำรงฐานะเป็นพระราช
นัดดาในสมเด็จพระอัยยิกา ได้พระราชนิพนธ์พระประวัติสมเด็จพระศรีสudarักษ์ไว้ใน
หนังสือประชุมพงศาวดาร ภาค ๘ เรื่อง ปฐมวงศ์ ดังนี้

“กรมสมเด็จพระศรีสudarักษ์นั้น เมื่อครั้งกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา ได้พระภักดา
เป็นบุตรที่ ๔ ของมหาเศรษฐี ซึ่งเป็นผู้สืบเชื้อวงศ์ลงมาแต่มหาเสนาบดีเมืองปักษ์แต่ครั้งแผ่นดิน
เจ้าปึงเม้งไท่โจ ซึ่งเป็นพระเจ้าปึงที่สูงสุดในวงศ์หมิง ครั้นพระเจ้าปึงเม้งไท่โจเสียเมืองแก่
พวกตาดแล้ว ท่านเสนาบดี กับเสนาบดีอื่นหลายนาย ไม่ยอมตัดผมมวยไว้หางเปียตามพวกตาด
จึงได้หนีออกจากแผ่นดินจีนมาอยู่ในแผ่นดินญวนบ้าง ไทยบ้าง สืบสกุลต่อมาเป็นจีนอย่างเก่า
ไม่ได้ไว้หางเปีย

พระภักดาในกรมสมเด็จพระศรีสudarักษ์นั้น มีนามว่า เจ้าขรรค์เงิน มีพี่หญิงชื่อท่าน
นวลหนึ่ง ท่านเอี้ยงหนึ่ง มีพี่ชายชื่อเจ้าขรรค์ทองหนึ่ง ได้ตั้งนิวาสสถานอยู่ตำบลถนนตาล เป็น
พาณิชย์ใหญ่ ชาวกรุงเก่าเรียกว่า เศรษฐีถนนตาลในกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยามหานคร พระ-
มารดาของพระภักดาในกรมสมเด็จพระศรีสudarักษ์นั้น เป็นน้องร่วมมารดากับภรรยาเจ้าพระยา
ชำนาญบริรักษ์ ว่าที่โกษาธิบดีในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระบรมชนกรมหาราชวชิราวุธ ภรรยา
เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ซึ่งเป็นป้าของพระภักดาในกรมสมเด็จพระศรีสudarักษ์นั้น มีบุตรกับ
เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ผู้หนึ่งชื่อ นายฤทธิ์^(๒) นายฤทธิ์ เมื่อเป็นหนุ่มเจริญแล้ว เจ้าพระยา
ชำนาญบริรักษ์ ผู้บิดาได้ส่งขอมห้อมบุรุษเป็นบุตรพระยาวิจิตรณรงค์เจ้ากรมเขนทองย้ายมา
ให้เป็นภรรยา ได้แต่งงานอวาหวิวาหมงคลกัน พระยาวิจิตรณรงค์นั้นเป็นพี่ชายร่วมบิดามารดา
กับเจ้าพระยาณรงค์ศรีธรรมราช ซึ่งได้สำเร็จราชการเมืองนครศรีธรรมราช อยู่ตลอดเวลา
กรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา ครั้นกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยาแตกทำลายเสียแล้วได้ตั้งตนเป็น
เจ้านั้น

กรมสมเด็จพระศรีสudarักษ์นั้น เมื่อกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยายังไม่แตกทำลาย ได้มี
พระโอรส ๒ พระธิดาหนึ่ง ซึ่งออกพระนามในข้างต้นแล้วนั้น ครั้นเมื่อ ปีกุน นพศก จุลศักราช
๑๑๒๙ พระพุทธศาสนะกาล ๒๓๑๐ พรรษา พวกพม่าเข้าศึกเข้ารุกรานทำลายล้างกรุงเทพ-
ทวารวดีศรีอยุธยาเสีย ได้ชาวพระนครทั้งปวง ซึ่งมีครอบครัวสกุลต่าง ๆ พากันแตกแยกย้าย

๑. พระนาม หยก ราชินิกุลรัชกาลที่ ๕ ว่า ชื่อดาวเรือง

๒. เจ้าพระยาสุรินทราชา

กระจายกระจัดหนีไป ครั้งนั้นกรมสมเด็จพระศรีสุตารักษ์ ทรงพระครรภ์อยู่ได้ ๔ เดือนเศษแล้ว พร้อมกันกับพระภัสสากับพระธิดาตามเสด็จสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกออกไปอาศัยอยู่ด้วย ในนิวาสนสถานที่เดิมของสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ณ ตำบลอัมพวาพาหิรอุทยานประเทศ ครั้นถึง วันกาฬปักษีดิถีที่สิบสองนับเบื้องหน้าแต่ไปรูปทูลนมมี อาทิตยวารเป็นกำหนด จึงได้ประสูติพระธิดาพระองค์หนึ่ง ซึ่งได้นับโดยลำดับว่าเป็นที่ ๔ คือ สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี.....ครั้นเมื่อแผ่นดินกรุงธนบุรีตั้งขึ้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จเข้ามาปรินิบัติในราชการ กรมสมเด็จพระศรีสุตารักษ์กับพระภัสสากับพระโอรสพระธิดา ก็ได้ตามเสด็จเข้ามาตั้งนิวาสนสถานบ้านโรงแพอยู่ที่ตำบลกระฎี่จีน ที่นั่นบัดนี้เป็นพระวิหารและหอไตร วัดกัลยาณมิตร แพลอยลงในคลองแม่น้ำใหญ่ตรงวัดโมฬีโลกย์ข้ามไปข้างใต้

แต่กรมหลวงเทพหริรักษ์ ซึ่งเป็นพระโอรสใหญ่ของกรมสมเด็จพระศรีสุตารักษ์นั้น เมื่อเวลากรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยาแตกทำลายนั้น ทรงผนวชเป็นสามเณรตามพระอาจารย์ไปทางอื่น ได้ลาผนวชกลับมายังสกุล เมื่อมาตั้งอยู่ในตำบลนี้แล

ฝ่ายนายฤทธิบุตรเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ เมื่ออยู่กับหม่อมบุญนาคภรรยาหม่อมตรีหนึ่ง ชื่อหม่อมอำพัน ครั้นเมื่อกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยาแตกทำลายนแล้ว พาบุตรภรรยาหนีไปเมืองนครศรีธรรมราช เข้าพึ่งอาศัยเจ้าพระยานครศรีธรรมราช ตั้งบ้านเรือนอยู่ตำบลบ้านสามคูเหนือ เมืองนครศรีธรรมราชขึ้นมาประมาณทาง ๑๐๐ เส้น ครั้งนั้นเจ้าพระยานครศรีธรรมราชเมื่อจะตั้งตัวเป็นเจ้าได้ปรึกษาชนบทรรมเนียมต่าง ๆ กับนายฤทธิผู้หลานเขย เพราะนายฤทธิเป็นบุตรท่านแสนบดีผู้ใหญ่ เข้าใจมากในชนบทรรมเนียมราชการแผ่นดิน เจ้าพระยานครศรีธรรมราชมีความยินดีต่อสติปัญญาความคิดอ่านของนายฤทธิมากนัก เมื่อตั้งตนเป็นเจ้าแผ่นดินขึ้นแล้ว จึงตั้งนายฤทธิให้เป็นกรมพระราชวัง เรียกว่าวังหน้าเมืองนครศรีธรรมราช ท่านบุญนาคเรียกว่าเจ้าครอกข้างใน หม่อมเจ้าอำพันนั้นเป็นพระองค์เจ้าอำพัน กิตติศัพท์นั้นทราบมาถึงพระภัสสตาของกรมสมเด็จพระศรีสุตารักษ์ จึงมีความดำริไม่เห็นชอบด้วยนายฤทธิผู้เป็นญาติ ซึ่งเป็นหลานเขยเจ้านครศรีธรรมราช มิใช่ญาติอันสนิทเข้าไปรับที่ตำแหน่งใหญ่ นายไปภายหลังเห็นว่าภัยจะยังเกิดมี อนึ่ง ครั้งนั้นก็ได้ทราบความประสงค์ของเจ้ากรุงธนบุรีว่า จะยกกองทัพออกไปตีปราบปรามเมืองนครศรีธรรมราชสักเวลาหนึ่ง เมื่อว่างราชการทัพรบกับพม่า กล่าวว่ถ้าเป็นอย่างนั้นจริง นายฤทธิจะพลอยตายด้วยเจ้านครศรีธรรมราช มีความปรารถนาจะออกไปลองใจนายฤทธิ ซึ่งเป็นวังหน้าเมืองนครศรีธรรมราชนั้น ยังจะนับถือว่าเป็นญาติอยู่หรือไม่ ถ้านับถือรับรองดี ก็จะไม่กล่าวให้เสีย ให้รักษาตัว ด้วยเหตุนี้พระภัสสตาในกรมสมเด็จพระศรีสุตารักษ์ ได้มอบถิ่นฐานบ้านเรือน ทาสกรรมกรทั้งปวงให้กรมหลวงเทพหริรักษ์ซึ่งเป็นบุตรผู้ใหญ่อยู่รักษา แล้วพากรมสมเด็จพระศรีสุตารักษ์กับพระธิดาใหญ่น้อยสองพระองค์ กับชายหญิงสองสามคนลงเรือทะเลแล่นล่องไปเมืองนครศรีธรรมราช ในฤดูลมว่าวปลายปีชวด สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๓๐ ครั้นไปถึงแล้วก็ขึ้นไปเมืองนครศรีธรรมราช นั่งอยู่ที่ริมทางเมื่อวังหน้าเมืองนครจะมีที่ไป ครั้นเมื่อเสด็จวังหน้าเมืองนครมาใกล้ ก็กระแอมไอให้เสียงเป็นสำคัญ วังหน้าเมืองนครได้เห็น

แล้วก็มีความยินดี ลงจากเสลี่ยงออกมาจับแล้วปราศรัยโดยฉันทาติ แล้วพาไปที่อยู่พร้อมกับ สมเด็จพระศรีสุทธารักษ์ และพระธิดาสองพระองค์ ครั้นนั้นวังหน้าเมืองนครชวนจะให้อยู่ด้วย และว่าจะพาไปให้เฝ้าเจ้านครศรีธรรมราช พระภักดาในกรมสมเด็จพระศรีสุทธารักษ์ไม่เห็นด้วย ไม่ยอมเข้าไปหาเจ้านครศรีธรรมราช และไม่ยอมอยู่ด้วย ขอให้ปิดความเสีย แล้วได้ให้สติดังคิด ไปนั้นทุกประการ วังหน้าเมืองนครก็เห็นชอบด้วย ได้รับว่าภายหลังจะค่อยคิดอ่านเอาตัวออก หากให้พ้นภัยตามความคิดนั้น ครั้นนั้นชาวเมืองนครศรีธรรมราชบางพวกกระตือรือร้นกระชาบเล้าลือ กันว่า ผู้ซึ่งออกไปจากกรุงธนบุรีนั้น เป็นผู้อาสาเจ้ากรุงธนบุรีไปเกลี้ยกล่อมวังหน้าเมืองนคร ศรีธรรมราชให้เป็นไส้ศึก

ด้วยเหตุที่กรมสมเด็จพระศรีสุทธารักษ์กับพระภักดา มีความสะดุ้งريبลาวังหน้าเมืองนคร ศรีธรรมราช กลับเข้ามากกรุงธนบุรีในฤดูลมสำเภาปลายปีชวด สัมฤทธิ์ศกกับปีฉลู เอกศก ต่อกัน ครั้นนั้นเจ้ากรุงธนบุรีทราบว่ พระภักดาของกรมสมเด็จพระศรีสุทธารักษ์ออกไปเมือง นครศรีธรรมราชกลับเข้ามาถึงใหม่ ก็ให้มีผู้รับสั่งไปหามาชักไชวได้ตามข้อราชการ ก็ได้มา ให้การว่ เป็นแต่ยากจนก็หาสิ่งของเป็นสินค้าขาย และได้ให้การข่าวบ้านเมืองแต่ตามเห็น เล็กน้อยโดยสมควร ความซึ่งว่าได้ไปพบวังหน้าเมืองนครศรีธรรมราชนั้นไม่ให้การเจ้ากรุงธนบุรี จึงดำริไว้ว่าเมื่อใดว่างราชการทัพกับพม่า จะได้ยกทัพไปเมืองนครศรีธรรมราช จะให้พระ- ภักดากรมสมเด็จพระศรีสุทธารักษ์เป็นผู้นำทัพนำทาง ฝ่ายพระภักดากรมสมเด็จพระศรีสุทธารักษ์ ไม่ปรารถนาจะอาสาเจ้ากรุงธนบุรี ดังนั้น จึงบอกปฎยว่เป็นน่อยเสียก่อนแต่เริ่มการทัพเมืองนคร ศรีธรรมราช ด้วยเหตุนี้จึงไม่ได้ทำราชการเป็นตำแหน่งใดในแผ่นดินนั้นเลย

กรมสมเด็จพระศรีสุทธารักษ์ ในแผ่นดินกรุงธนบุรีได้ประสูติพระราชโอรสอีกสอง พระองค์ซึ่งออกพระนามมาข้างหลังแล้วนั้น ในปีชลา โทศก จุลศักราช ๑๑๓๒ พระองค์หนึ่ง ปีมะเส็ง เบญจศก จุลศักราช ๑๑๓๕ พระองค์หนึ่ง พระภักดากรมสมเด็จพระศรีสุทธารักษ์ ก็สิ้นพระชนม์เสียแต่ในเวลาเป็นกลางแผ่นดินกรุงธนบุรี ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จุฬาโลก ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษกแล้ว กรมสมเด็จพระเทพสุดาวดี กรม สมเด็จพระศรีสุทธารักษ์ ทั้งสองพระองค์ก็ได้ตามเสด็จเข้ามาอยู่ในพระบรมมหาราชวัง กรม สมเด็จพระเทพสุดาวดีมีพระตำหนักอยู่ข้างหลังพระมหาราชมณเฑียร เรียกว่าตำหนักใหญ่^(๑) ได้ ว่ราชการเป็นใหญ่ทั่วไปแทบทุกอย่าง และว่าการวิเศษใน พระคลังเงิน พระคลังทอง และสิ่ง ของต่าง ๆ ในพระราชวังชั้นในทั้งสิ้น

กรมสมเด็จพระศรีสุทธารักษ์นั้น มีพระตำหนักอยู่เบื้องหลังหมู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

๑ เรียกว่า พระตำหนักเขียว เพราะทาสีเขียว

และพระวิมานรัตยา เรียกว่าพระตำหนักแดง^(๑) ได้ทรงราชการทรงกำกับเครื่องใหญ่ในโรงวิเสทตัน และการสวดและอื่น ๆ เป็นหลายอย่าง กรมสมเด็จพระเทพสุทนต์และกรมสมเด็จพระศรีสุตารักษ์ทั้งสองพระองค์นั้น ได้เสด็จดำรงทรงพระชนม์อยู่มานานในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกถึง ๑๕ ปี ครั้นถึงปีมะแม เอกศก จุลศักราช ๑๑๖๑ ทั้งสองพระองค์นั้นทรงพระประชวรพระโรคชรา กรมสมเด็จพระศรีสุตารักษ์พระชนมายุ ๖๐ ปีเศษยังไม่ถึง ๗๐ เสด็จทิวงคตลงก่อน ล่วงไปได้ ๓ เดือนเศษ กรมสมเด็จพระเทพสุทนต์พระชนมายุได้ ๗๐ ปีเศษ ไม่ถึง ๘๐ เสด็จทิวงคต พระศพได้ไว้บนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทด้วยกัน ได้ถวายพระเพลิงพร้อมกัน”

พระประวัติกรมสมเด็จพระศรีสุตารักษ์ตามที่พรรณนาไว้ในหนังสือปฐมวงศ์นั้นแสดงว่าพระองค์ทรงเป็นที่เคารพรักในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ในส่วนที่ทรงปฏิบัติบำรุงจัดเครื่องคาวหวานถวายถูกพระทัยเป็นประจำทุกวัน แสดงว่าทรงมีฝีมือยอดเยี่ยมและด้วยความสามารถนี้ทรงถ่ายทอดให้แก่พระธิดา สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ดังได้กล่าวขวัญถึงมีพระหัตถ์ที่ทรงจัดเครื่องคาวหวานถวายสมเด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในบทเห่ชมว่าทรงมีความเป็นเลิศเพียงใด

พระนามของกรมสมเด็จพระศรีสุตารักษ์มีกล่าวไว้ในหนังสือต่าง ๆ หลายพระนาม คือ “เจ้าคุณพระตำหนักแดง” ตามตำหนักที่ประทับ และในจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี ว่า “สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี” นอกจากทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยให้คุมเครื่องในโรงวิเสทตันแล้ว ทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยให้เลี้ยงดูพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าพลับด้วยอีกพระองค์หนึ่ง ทรงมีพระโอรสธิดา คือ

๑. เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์
๒. เจ้าฟ้าหญิงนิม
๓. เจ้าฟ้าชาย สิ้นพระชนม์แต่ยังเยาว์
๔. สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี
๕. เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี
๖. เจ้าฟ้ากรมขุนนิศราบุรี

กรมสมเด็จพระศรีสุตารักษ์ สิ้นพระชนม์ วันอาทิตย์ เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ปีมะแม เอกศก จุลศักราช ๑๑๖๑ ตรงกับวันที่ ๒๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๔๒ พระชันษา ๖๐ ปีเศษ

๑ พระตำหนักแดงนี้ เดิมทรงสร้างเป็นตำหนักหมู่ใหญ่ที่ในพระบรมราชวังเรียกว่าตำหนักแดง เพราะทาสีแดง ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ โปรดให้ย้ายไปปลูกถวายกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ซึ่งเป็นพระธิดา กรมสมเด็จพระศรีสุตารักษ์ไว้ในพระราชวังเดิม ธนบุรี ครั้นกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้หรือส่วนที่กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี เคยประทับ ไปปลูกเป็นกุฏิพระที่วัดโมฬีโลกย์ ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้ย้ายไปปลูกเป็นกุฏิเจ้าอาวาสวัดเขมาภิรตาราม ส่วนตำหนักแดงส่วนที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ประทับนั้นโปรดให้ย้ายมาปลูกไว้ในพระบรมราชวัง อยู่ในพิพิธภัณฑสถานปัจจุบัน (ดูอธิบายในสมุดมรดกเทศ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒ น. ๔๒-๔๓)

สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี (เจ้าฟ้าบุญรอด)

นางสายไหม จบกมลศึก เรียบเรียง

สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี คือ พระบรมราชินีในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศ-
หล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ และพระบรมราชชนนีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาล
ที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระนามเดิม “เจ้าฟ้าบุญรอด” กรมสมเด็จพระศรีสวรินทิราฯ เป็น
พระมารดา ท่านขรัวเงินเป็นบิดา ทรงเป็นธิดาลำดับที่ ๔ ในบรรดาพระเชษฐภคินี ๖ พระองค์
ดังนี้

๑. เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์^๑
๒. เจ้าฟ้ากรมขุนอนันคนารี^๒
๓. เจ้าฟ้าชาย สิ้นพระชนม์แต่ทรงพระเยาว์
๔. สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี
๕. เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี^๓
๖. เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราณารักษ์^๔

พระประวัติพระมารดา และพระบิดา กล่าวโดยย่อ พระมารดาคือกรมสมเด็จพระ-
ศรีสวรินทิราฯ ทรงเป็นพระพี่นางเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ส่วน
ท่านขรัวเงิน เป็นบุตรตระกูลจีนเศษฐีในสมัยกรุงศรีอยุธยา ซึ่งมีเชื้อสายมาจากมหาเศษฐี
ที่มีตำแหน่งเสนาบดีเมืองปากกิง รัชกาลพระเจ้าเม่งไท้โจ ราชวงศ์หมิง ในแผ่นดินจีน กล่าวกันว่า
ได้อพยพหนีความคับแค้นจากการที่ ราชวงศ์หมิงสูญเสียอิสรภาพแก่พวกทาด และถูกบังคับให้ไว้
เปียดตามพวกทาด เมื่อไม่สมัครใจปฏิบัติตาม จึงหนีเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารในกรุงศรีอยุธยา
ตระกูลของท่านขรัวเงินจึงเป็นจีนเก่า ที่มีได้ไว้เปียด สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ประสูติ
เมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๑๐ แรม ๑๒ ค่ำ ปีกุน จุลศักราช ๑๑๒๙ ตรงกับวันที่ ๒๑ กันยายน
พ.ศ. ๒๓๑๐ เป็นเวลาที่กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าแล้ว ๕ เดือนเศษ

๑ พระนามเดิม ต้น เป็นต้นสายสกุล เทพหัสดิน

๒ พระนามเดิม ฉิม กล่าวว่าพระสติไม่ปกติ

๓ พระนามเดิม จ้อย ต้นสายสกุล มนตรีกุล

๔ พระนามเดิม เกศ บางแห่งเขียนว่า เกศ ต้นสายสกุล อิศราณกูร

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตรัสเล่าพระราชประวัติสมเด็จพระบรมราชชนนี สมัยกาลประสูติ ไว้ในหนังสือประชุมพงศาวดาร ภาค ๘ เรื่อง ปฐมวงศ์ว่า เมื่อครั้งที่กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า นั้น กรมสมเด็จพระศรีสุตดารักษ์ ทรงพระครรภ์ ๔ เดือนเศษ ได้เสด็จหนีภัยสงครามกับพระภักดาและโอรสธิดาตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งหลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี อพยพไปอาศัยยังนิवासสถาน สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี^๑ ณ ตำบลอัมพวา แขวงสมุทรสงคราม และด้วยเหตุที่ประสูติในยามบ้านเมืองมีภัย จึงได้พระนามว่า “บุญรอด” กล่าวกันว่า ทรงได้รับความเอ็นดูจากเจ้าคุณชิโพ ผู้เป็นพระน้องนางสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ซึ่งสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ทรงเคารพรักประดุจพระมารดา

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้อพยพครอบครัว เข้ามารับราชการในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ณ กรุงธนบุรี พระมารดาสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีก็ได้พาครอบครัวตามเสด็จเข้ามายังกรุงธนบุรีด้วย ตั้งบ้านเรือนแพอยู่ที่ตำบลกุฎีจีน ในคลองบางกอกใหญ่ ตรงหน้าวัดโมลีโลกยาราม

สมัยกรุงธนบุรีเป็นสมัยแห่งการศึกษาสงคราม กล่าวได้ว่าแทบจะไม่มีเวลาสุขสงบร่วมเย็นเกือบตลอดรัชกาล หลังจากทีสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชกอบกู้อิสรภาพสำเร็จแล้ว ต้องปราบปรามบรรดาชุมชนที่ตั้งตัวเป็นก๊กเป็นเหล่าอยู่ในแหล่งต่าง ๆ ทั้งเหนือและใต้ เพื่อรวบรวมบ้านเมืองให้เป็นปึกแผ่น มั่นคง เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ทั้งยังต้องแผ่พระเดชานุภาพขยายอาณาเขตให้ประเทศใกล้เคียงยำเกรง ชายทุกคนจึงต้องเป็นทหารและเข้าสู่สนามรบตลอดสมัย ในระหว่างที่บ้านเมืองมีการะหนักเรื่องการศึกษา สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ยังทรงพระเยาว์ได้ติดตามพระมารดาและพระบิดาลงเรือล่องไปนครศรีธรรมราช ทั้งนี้กล่าวกันว่า เนื่องจาก เจ้าพระยาสุรินทราบราชา^๓ ซึ่งเป็นพระญาติสนิทเจ้าขรรค์เงิน หนีภัยจากกรุงศรีอยุธยาไปอยู่ที่นครศรีธรรมราช ได้ฝึกฝนและมีตำแหน่งเป็นกรมพระราชวังบวร ในชุมชนผู้จนครที่ ตั้งตัวเป็นกษัตริย์ เจ้าขรรค์เงินรู้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเตรียมกองทัพจะยกไปตีเมืองนครศรีธรรมราช จึงวิตกกังวลห่วงใยพระญาติ เกรงจะได้รับอันตราย จึงตั้งใจลงไปเหนี่ยวรั้งให้หาทางถดถอยตัวออกจากชุมชนผู้จนครฯ เสีย การเดินทางทะเลในสมัยนั้นต้องเผชิญกับความยากลำบากต่างจากสมัยปัจจุบันมาก นับว่าชีวิตในวัยพระเยาว์ต้องโยกย้ายเดินทางตรากตรำไปกับเหตุการณ์ของบ้านเมืองอย่างเหน็ดเหนื่อยเสี่ยงชีวิตและอาญาที่ชาวนครศรีธรรมราช

๑ พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๑ พระนามเดิมว่า นาก

๒ เจ้าคุณชิโพ เป็นธิดาองค์ที่ ๖ ในสมเด็จพระอุปศิริโสภาค มหานาคนารี ราชินิกุลบางช้างมีบุตรชื่อหงส์ ตกไปอยู่เมืองพม่าครั้งเสียกรุง

๓ เจ้าพระยาสุรินทราบราชา นามเดิมชื่อจันทร์ บุตรเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ครั้นกรุงศรีอยุธยา ทำราชการในกรุงเก่าเป็นที่หลวงฤทธินายเวรมหาดเล็ก หนังสือปฐมวงศ์ เรียกว่า นายฤทธิ มารดาเป็นพี่มารดาเจ้าขรรค์เงิน เป็นต้นสายสกุล จันทโรจวงศ์

สงสัยว่าจะมาเป็นไส้ศึก และเมื่อกลับมาถึงกรุงธนบุรีแล้วสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเรียกเจ้าขรรค์เงินไปสอบสวน ด้วยมีพระราชประสงค์จะให้เจ้าขรรค์เงินเป็นผู้นำทัพไปตีเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าขรรค์เงินมีสุขภาพไม่แข็งแรง จึงกราบทูลขัดข้องการเข้ารับราชการ และได้สิ้นชีพในตอนกลางรัชกาลนั้นเอง สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีจึงอยู่ความดูแลของพระมารดาสืบมา

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เสด็จปราบดาภิเษก สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี ย้ายพระนครมายังกรุงเทพมหานครแล้ว ทรงสถาปนาพระบรมราชจักรีวงศ์ พระพี่น้องทั้งสองคือ กรมสมเด็จพระเทพสุตาดี และกรมสมเด็จพระศรีสุตาธิราช ได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ ให้ประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวัง กรมสมเด็จพระเทพสุตาดี มีตำแหน่งอยู่ข้างพระมหามณเฑียร เรียกว่า พระมหาดำหนักใหญ่ มีหน้าที่ว่าราชการพิเศษ ดูแลท้องพระคลังเงินทอง และสรรพสิ่งของในพระบรมมหาราชวังและราชการทั่ว ๆ ไป ส่วนกรมสมเด็จพระศรีสุตาธิราช พระมารดาสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี มีพระตำแหน่งอยู่ด้านหลังพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท และพระวิมานรัตยา เรียกว่า พระตำหนักแดง ทรงมีหน้าที่กำกับราชการเครื่องใหญ่ในโรงวิเสทต้น การสวดและการอื่น ๆ

นอกจากนั้นได้เฉลิมพระนามพระนัดดา ซึ่งเป็นโอรสธิดาในสมเด็จพระพี่น้องและพระอนุชาขึ้นเป็นเจ้าฟ้าทั้งสิ้น สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ขณะนั้นพระชนมายุได้ ๑๕ พรรษา จึงได้รับการสถาปนาเป็น “เจ้าฟ้าอนุญารอด” ตั้งแต่นั้น

พ.ศ. ๒๓๔๒ สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีพระชนมายุ ๓๒ พรรษา กรมสมเด็จพระศรีสุตาธิราช พระมารดาสิ้นพระชนม์ และจากนั้นทรงเป็นพระอัครชายาในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อครั้งยังดำรงพระยศเป็นกรมหลวงอิศรสุนทร ทรงย้ายจากตำหนักแดงที่ประทับเดิมของพระมารดาไปประทับ ณ พระราชวังเดิม ผังธนบุรี และประทับอยู่ที่นั่นตลอด トラบจนพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติใน พ.ศ. ๒๓๕๑ จึงเสด็จมาประทับที่ตำหนักแดง ในพระบรมมหาราชวัง ตำหนักที่เคยประทับมาแต่ก่อน

สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี เมื่อครั้งที่พระมารดายังมีชีวิตอยู่ และทำหน้าที่กำกับเครื่องใหญ่ในโรงวิเสทต้น สันนิษฐานว่า จะได้รับถ่ายทอดการประกอบเครื่องควาหวานไว้อย่างชำนาญและมีฝีมือ และคงจะได้ดูแลเครื่องต้นในพระบรมมหาราชวังสืบต่อในรัชกาลที่ ๒ ด้วย จึงปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้พระราชนิพนธ์ กาพย์เห่เรือ ชมเครื่องควาหวานไว้อย่างไพเราะ แสดงถึงความเป็นเลิศในฝีมือพระหัตถ์ เป็นที่ติดใจสามารถพรรณนาร้อยกรองให้อ่านเห็นภาพคล้อยอารมณ์ตามรสชาติของเครื่องควาหวานนั้นได้อย่างน่าชื่นชม และด้วยฝีมือพระหัตถ์นี้ เป็นส่วนให้เกิดการสร้างสรรค์วรรณคดีสำคัญของชาติ และมีผลไปถึงการสร้างเครื่องถ้วยเบญจรงค์ ซึ่งมีชื่อที่สุดในรัชกาลที่ ๒ เรียกว่า เครื่องถ้วยลายน้ำทอง

เครื่องถ้วยชามที่ใช้ในพระบรมมหาราชวัง ในรัชกาลที่ ๑ และก่อนหน้านั้น ส่วนใหญ่จะสั่งทำจากประเทศจีน ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงดัดแปลงแก้ไขให้แตกต่างไปจากที่เคยใช้มาแต่ก่อน ทั้งรูปร่างและลวดลาย ได้ผูกลายขึ้นใหม่หลายอย่าง ถ้วยชามในรัชกาลนี้ กล่าวกันว่า สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ทรงเป็นบุคคลสำคัญในการสร้างเครื่องถ้วย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวไว้ในหนังสือ ตำราเครื่องถ้วยว่าดังนี้ “เช่น ลายกุหลาบ เป็นต้น บางทีเอาลายจีน เช่น ลายสิงโต มาคิดผูกตามความนิยมของไทย สั่งไปให้เขียนถ้วยชาม สิ่งของที่ทำก็กวาดชั้นฝีมือขึ้น ทั้งลายน้ำทองและลายสี เครื่องถ้วยที่ไทยสั่งไปทำเมืองจีนที่นับถือกันว่าเป็นของดีที่สุดในเวลานี้ ล้วนเป็นของที่คิดแบบสั่งออกไปทำเมื่อรัชกาลที่ ๒ ทั้งนั้น มักเรียกกันว่าของสมเด็จพระศรีสุริเยนทร์ ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรมราชินีนาถในรัชกาลนั้น ซึ่งเป็นความจริง เพราะจานชามของหลวงที่สั่งส่งเข้ามาสำหรับใช้ในห้องเครื่องฝ่ายใน สมเด็จพระศรีสุริเยนทร์คงจะได้ทรงเป็นพระธุระในการสั่งให้ทำสิ่งของเหล่านั้น”

ในรัชกาลนี้ทรงได้รับการสถาปนาเป็นพระอัครมเหสี แต่บุคคลทั่วไปต่าง ขานถึงพระองค์ว่า “สมเด็จพระพันวัสสา” ทรงมีพระราชโอรส ๓ พระองค์ ดังนี้

๑. สมเด็จพระเจ้าฟ้าชาย สิ้นพระชนม์ในวันประสูติ

๒. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓. พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชโอรสแต่ละพระองค์ พระชนมพรรษาห่างกันมาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

“พระเทวีของพระราชานั้นเป็นนางกษัตริย์ เกิดดีแล้วร่วมพระวงศ์กัน เสด็จมาแล้วพร้อมกัน ทรงพระนามว่า สหสิณี (พระพันวัสสา) ผู้ยินดีแล้วในบุญ (หมายพระนามเดิม) ดังนี้

พระราชเทวีนั้น ไม่มีพระราชโอรสประสูติแล้ว สิ้นกาลนานเที่ยว ครั้นเมื่อพระราชนุตรทั้งหลายอื่นเกิดจากครรภ์แม่ของพระสนมทั้งหลาย แม้มีมากแล้ว จึงประสูติพระราชโอรสผู้ประเสริฐสองพระองค์หมดจดแล้วเที่ยว เกิดดีแล้วแต่พระราชบิดาและพระราชมารดาทั้งสองฝ่าย ได้แล้วในมัชฌิมวัยในภายหลัง ในพระโอรสผู้ประเสริฐทั้งสองพระองค์นั้น พระราชโอรสผู้ประเสริฐพระองค์ใหญ่ทรงพระนามว่า มกุฎสัมมตวงสรชกุมาร พระราชโอรสผู้ประเสริฐพระองค์น้อยของพระราชโอรสผู้ประเสริฐพระองค์ใหญ่นั้นทรงพระนามว่า อิศเรศวรสุธรรมา

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๓๕๗ สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ทรงปลีกพระองค์จากพระบรมมหาราชวัง ไปประทับอยู่ ณ พระราชวังเดิม กับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนอิศเรศวรสุธรรมา

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จสวรรคตใน พ.ศ. ๒๓๖๗ พระบาท

สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแทน ทรงสถาปนาสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ว่า สมเด็จพระพันวัสสา ในบั้นปลายพระชนม์ชีพนั้นทรงพระประชวร หมอบรัดเลซึ่งเข้ามาเผยแพร่คริสต์ศาสนาใน ดันกรุงรัตนโกสินทร์ ได้บันทึกว่า พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเชิญให้ไปตรวจพระอาการประชวร ความว่าดังนี้

“วันที่ ๘ มกราคม ๒๓๗๘

วันนี้เวลาบ่าย เจ้าฟ้าน้อยทรงส่งเรือมารับหมอบรัดเลกับภรรยาให้ไปเฝ้าสมเด็จพระราชินีศรีสุริเยนทร์ พระราชมารดาของพระองค์ หมอบรัดเลพร้อมด้วยภรรยา จึงได้รับเฝ้าตามพระกระแสรับสั่งนั้น สมเด็จพระราชินีศรีสุริเยนทร์นี้ประทับอยู่ในวังเดียวกับเจ้าฟ้าน้อย แต่ต่างตำหนัก ก่อนหน้าที่จะเฝ้าสมเด็จพระราชินีศรีสุริเยนทร์ เจ้าฟ้าน้อยทรงพาให้หมอบรัดเลกับภรรยาชมเครื่องดนตรีชนิดหนึ่ง เป็นเครื่องลาว (แคน) หมอบรัดเลเคยทราบว่ามีเสียงไพเราะนัก อยากจะได้ฟัง จึงถามว่าใคร ๆ ที่อยู่ในที่นี้เป่าแคนได้บ้าง เจ้าฟ้าน้อยตรัสตอบว่าได้ซิ แล้วพระองค์จึงหยิบแคนขึ้นทรงเป่า แลตรัสถามหมอบรัดเลว่า ต้องการจะฟังแอมั่วด้วยหรือ เมื่อหมอบรัดเลตอบรับแล้ว พระองค์จึงตรัสเรียกคนใช้เข้ามาคน ๑ คนใช้นั้นเข้ามากระทำความเคารพ โดยคุกเข่ากราบลง ๓ ครั้ง แล้วก็นั่งยังพื้นคอยฟังแคนอยู่ ครั้นได้จังหวะก็เริ่มแอมั่วไพเราะจับใจ ดูเหมือนจะได้ศึกษามาเป็นอันดีจากโรงเรียนสอนดนตรีนั้น

ประมาณสักครึ่งชั่วโมงกว่า ๆ มีข้าหลวงตัวโปรดคน ๑ ซึ่งเรียกกันว่าคุณ เข้ามาเฝ้าเจ้าฟ้าน้อยนั่งพับเพียบลงถวายบังคมแล้วทูลว่า เวลานี้เข้าเฝ้าได้แล้ว ครั้นทราบเช่นนั้น หมอบรัดเลกับภรรยาจึงเดินเกี่ยวแขนกันเข้าไป เจ้าฟ้าน้อยทรงพระดำเนินตามไปข้างหลัง การที่หมอบรัดเลกับภรรยาเดินเกี่ยวแขนกันเข้าไปเช่นนั้น ดูเหมือนจะทำให้เห็นเป็นการแปลกมากหนทางที่เดินเข้าไปผ่านพวกข้าหลวงไปเป็นอันมาก พวกข้าหลวงเหล่านั้นเมื่อเห็นเจ้าฟ้าน้อยเสด็จมาก็หมอบลงถวายบังคมทุกคน หมอบรัดเลกับภรรยาเข้าไปถึงตำหนักของพระราชินีแล้วเข้าไปในห้องพระโรง เวลานั้นสมเด็จพระราชินียังไม่ได้เสด็จออกมาประทับบนพระแท่นซึ่งตั้งอยู่กลางห้องพระโรง ที่พื้นข้างหน้า.....”

สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ทรงมีพระราชศรัทธาในการบำเพ็ญพระราชกุศล และทำนุบำรุงพระอารามในพุทธศาสนา ได้ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์วัดสำคัญ คือ วัดหงษ์รัตนาราม เพื่อถวายแด่ สมเด็จพระศรีสุทธารักษ์ พระมารดา วัดนี้เดิมชื่อว่าวัดหงษ์ ทรงเพิ่มสร้อยรัตนาราม เพื่อเป็นที่ระลึกถึงพระมารดา ซึ่งมีพระนามเดิมว่า “แก้ว” นอกจากนั้นได้ทำนุบำรุงวัดไชยพฤกษ์มาลา และวัดเขมาภิรตาราม

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ว่า พระบรมราชชนนีทรงมีข้อห้ามมิให้ผู้ปฏิบัติในสิ่งที่ถือว่าไม่เป็นการดี และไม่เป็นมงคลหลายประการ เช่น

“มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้จดหมายพระราชทานพระเจ้าลูกเธอฝ่ายหน้าฝ่ายใน ทุกพระองค์ให้ทราบว่า สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ท่านมักทรงถือลัทธิ

ต่าง ๆ ว่าทำอย่างนั้น ๆ ไม่เป็นมงคลแล้วก็ตรัสห้ามไว้ให้กำชับต่อสืบ ๆ ลงไปในตระกูลว่าอย่าให้
ทำเป็นหลายสิ่งหลายประการ ครั้นทรงสั่งสอนแต่พระวาทา ผู้ฟังก็จำไว้ได้ลืมิเสียบ้าง จึงโปรด
ให้จดหมายพระราชทานไว้เพื่อจะให้ทราบทั่วกัน

(๑) การใช้คำหมิ่นชญาในแนวกระดาน ให้ทำได้แต่ในเรือ ที่เป็นของเลื่อนได้ ยกได้
เดินได้ หรือในถ้ำน้ำ ที่เป็นของยกได้ ย้ายที่ได้ แต่ในพื้นในชานในหลังคาของเรือนที่มีเสาปลูกลง
ในดิน ทรงห้ามไว้เป็นอันขาดไม่ให้ทำหมิ่นชญาเลย ถ้าจะกันน้ำรั่ว จะดาดติบูกี้ดี ก็ดาดอิฐปูน
ศิลาที่ดี ทำได้ แต่จะใช้ชันน้ำมันไม่ได้ ถ้าจะปิดปากไม้ที่เป็นตาหรือที่ห่าง ด้วยเล็ดหมูผสมปูน
อย่างจีนทำ หรือปูนน้ำมันเกลี่ยแนวให้มิดก็ได้ ชนยาพรแสงปิดกระดานกันรั่วก็ได้ ห้ามแต่
ทำหมิ่นชนแนวกระดานกันน้ำรั่วไว้อย่างเรืออย่างถื่นอย่างเดียว ถ้าจะทำเรือนหรือพลับพลา
หลังคาเป็นไม้ให้ทำกระดานทับ ๆ กัน เหมือนเหล็กกระเบื้องอย่างร้านน้ำโรงทาน หรือเป็นกระดาน
พับ ๆ กันอย่างพลับพลา ยกที่ริมโรงนาพิภกันน้ำได้ จะใช้หมิ่นใช้ชันไม่ควรเลย ห้ามเป็นอันขาด

(๒) สัตว์มีชีวิตต่าง ๆ คือแมวก็ดี สุนัขจูกี้ดี ม้าก็ดี นกเลี้ยงก็ดี นกกระต๊วก็ดี ไก่ก็ดี ที่มี
ขนยาว ทั้งตัวก็ดี บางแห่งก็ดี ห้ามไม่ให้เอาเครื่องเขียนแล่น้าย้อมสิ่งใด ๆ ย้อมและแต้มเขียน
เพื่อจะให้ประหลาด ห้ามเป็นอันขาดทีเดียวไม่ให้เล่น ก็ถ้าสัตว์มีหมัดจะทาขมิ้นหรือไพลเป็นยา
หมัดนั้นได้ แต่จะทาเพื่อให้เหลือเหลือเป็นสีประหลาดนั้นไม่ได้ ช้างจะเขียนหน้าด้วยเขม่าแล
เส้นขาวเช่นช่างเขียนในการสละสนานแลการแห่แหอื่น ๆ นั้นได้ เพราะช้างไม่มีขนทั่วตัวอย่าง
ม้าแลโค ถึงกระนั้นจะเขียนช้างสำคัญ คือช้างเผือก แลช้างสีประหลาดก็ไม่ควร ซึ่งห้ามทั้งนี้
เพราะว่าพ้องกับมนุษย์ชาติ เพราะผู้หญิงที่ผมหงอกหรือผมบางหรือศีรษะกลอกเขาแก้ด้วยจับ
เขม่าแลดอกอัญชันและใบหอม แลเขาย้อมผิวหนังด้วยขมิ้นแบ่งนวล เป็นการของมนุษย์สืบมา
แต่โบราณ จะเอาอย่างนั้นไปแต่งให้สัตว์เดียรฉานนั้นไม่ควร เป็นอุบาทว์จัญไร

(๓) ต้นข้าวเหนียว ต้นข้าวเจ้า สารพัดต้นข้าว ไม่ให้ปลูกลงในดิน หรือในท้องร่อง หรือ
ในสระแลในที่น้ำขังทั้งปวงที่อยู่ในวงกำแพงบ้าน จะปลูกได้แต่ในอ่างในถ้ำที่เป็นของแยกได้ ไม่ห้าม

(๔) ถ้ามีการมงคลสองอย่าง คือ โกองจุก ๑ หรือลงท่า ๑ อย่าให้มีเทศนา ให้มีแต่สวดมนต์
แลเลื่องสงฆ์ ตามธรรมเนียมการโกองจุกลงท่า โดยมีศรัทธาจะทำการฉลองพระ ต่อไปจะใครมี
เทศนาเป็นการบุญก็ได้ไม่ห้ามขาด แต่ขอให้ไว้ระยะเริ่มงานเป็นการบุญต่างหาก อย่าให้เอามา
ปะปนระคนกับการโกองจุกลงท่า

และอื่น ๆ นอกนี้ก็ยังมีอีก แต่ยังไม่ทรงระลึกไม่ได้ ถ้าทรงระลึกได้แล้วจึงจะโปรดให้เพิ่ม
เติมลงอีกข"

จากข้อความที่ได้นำมาลงไว้นี้ ทำให้ได้ทราบว่าพระองค์ทรงครัดในเรื่องขนบธรรมเนียม
ประเพณีโบราณอย่างยิ่ง นับเป็นประโยชน์ต่อการศึกษา วัฒนธรรมไทยแขนงหนึ่ง

สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินีเสด็จสวรรคต วันอังคารเดือน ๑๑ ขึ้น ๔ ค่ำ ตรง
กับวันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๗๔ พระชันษา ๗๐ พรรษา

พระเจ้าบรมมหายิกาเธอ สมเด็จพระยาสุดาร์ตนาราชประยูร

พระเจ้าบรมมหัยยิกาเธอ สมเด็จพระยาสุดาร์ตนราชประยูร

นางสายไหม จบกาศิก เรียบเรียง

การค้นคว้าประวัติบุคคลสำคัญของไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์เป็นสิ่งที่ยากลำบากมาก เพราะไม่มีประวัติบันทึกไว้เป็นหลักฐาน นอกจากจะสืบถามจากผู้ใกล้ชิด ซึ่งก็เป็นคำบอกเล่าทำให้ไม่สามารถทราบเรื่องราวที่สมบูรณ์ได้ ดังเช่น พระประวัติพระเจ้าบรมมหัยยิกาเธอ สมเด็จพระยาสุดาร์ตนราชประยูร พระบรมวงศ์ฝ่ายในชั้นสูงที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยทรงเป็นพระอภีบาลทำหน้าที่เป็นพระบรมราชชนนี ทะนุถนอมอบรมสั่งสอนแทนสมเด็จพระบรมราชชนนีที่แท้จริงตั้งแต่พระชนมายุ ๘ พรรษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเคารพรักอย่างสนิทสนมลึกซึ้ง ทรงเรียกว่า “เสด็จยาย” และตลอดเวลานับตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชสมบัติเป็นต้นมา ทรงเทิดทูนเสด็จยายไว้ในตำแหน่งที่สูงศักดิ์ และทรงแสดงความกตัญญูกตเวทียอย่างสม่ำเสมอ ตราบเท่าที่พระเจ้าบรมมหัยยิกาเธอ สมเด็จพระยาสุดาร์ตนราชประยูรดำรงพระชนมชีพ แต่ทว่าพระประวัติของพระองค์นั้นมีให้ศึกษาค้นคว้าได้เพียงเล็กน้อย ไม่ทัดเทียมกับความสำคัญที่ทรงมีตำแหน่งหน้าที่และพระราชกรณียกิจเลย

ได้มีหลักฐานในหนังสือเฉลิมพระยศเจ้านายว่าด้วยการสถาปนาให้ดำรงพระอิสริยยศสูงขึ้น ๒ ครั้ง คือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ อันเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ และใน พ.ศ. ๒๔๑๖ ทรงสถาปนาให้มีตำแหน่งสูงสุดเสมอสมเด็จพระบรมราชชนนี ซึ่งกล่าวว่างดังนี้

“กรมสมเด็จพระสุดาร์ตนราชประยูร ได้มีบรรพการิตาธิภารกิจมหันตคุณวโรปการ ได้ทรงอภีบาลบำรุงบริรักษ์พระองค์ตั้งแต่ทรงพระเยาว์มาพร้อมด้วยพรหมามิตรยาครัยงานแต่ในความสุขสำราญ และเหตุเป็นที่ตั้งแห่งความเจริญรุ่งเรือง ด้วยพระบรมราชอิสริยยศในมโหฬารวิชัยปัตย์สืบลำดับพระบรมราชตระกูลอันสูงศักดิ์สืบต่อไปภายหน้า และมีพระคุณเป็นมหันตวราดิเรกโดยอเนกประการเสมอด้วยสมเด็จพระบรมราชชนนี ก็เหตุที่จะฉลองพระเดชพระคุณโดยกตัญญูกตเวทิตา ให้สมควรเป็นปัดโยประการิตากิจอันยิ่งใหญ่อย่างอื่นก็ไม่มี จึงได้ทรงสถาปนาให้ดำรงที่กรมพระสุดาร์ตนราชประยูร รับพระบรมราชอิสริยยศลงกฎเกียรติกุณอดุลยการวสถานอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ฝ่ายในแล้วแต่ครั้งก่อน บัดนี้ทรงพระอนุสรรำพึงจะทรงแสดงพระกตัญญูกตเวทิตาคุณให้ไพบุลยภียโยยิ่งขึ้นไปเป็นปัดโยประการการิตากิจ ทดแทนบรมบรรพการิตาธิการฉลองพระคุณให้เต็มพระบรมราชประสงค์ ให้ได้รับ

ดำรงพระบรมราชอิสริยยศใหญ่ยิ่งขึ้น สูงเสมอสมเด็จพระบรมราชชนนี ซึ่งมีพระคุณเป็นที่ยิ่งใหญ่ และมีพระอัยยาศรีเรียบร้อย ดำรงอยู่ในสัจยสุจริตสมควรเป็นใหญ่ฝ่ายในพระบรมมหาราชวัง ที่เคารพนับถือทั่วไปในพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวงได้จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งให้เลื่อนพระนามพระเจ้าราชวรวงศ์เธอกรมพระสุตารัตนราชประยูรขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมสมณานามข้างต้นจากในพระสุพรรณบัฏว่า พระบรมมหัยยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุตารัตนราชประยูร ดังนี้ ดำรงพระบรมราชอิสริยยศวิบูลย์เกียรติคุณอดุลยศักดิ์ ที่ควรเคารพยิ่งใหญ่นี้”

เพื่อให้เข้าใจถึงสายสัมพันธ์ทางราชสกุลวงศ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระเจ้าบรมมหัยยิกาเธอ สมเด็จพระมยุรีสุตารัตนราชประยูร ว่าทรงเกี่ยวข้องได้ทรงบำรุงซึ่งกันและกันมาอย่างไรต่อไป

ราชสกุลวงศ์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ทรงมีพระชนนีชญาและพระอนุชาร่วมพระบรมราชชนนีอีก ๓ พระองค์ คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงวิสุทธิกระษัตริย์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์ และสมเด็จพระปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชชนนี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทรงเป็นพระธิดาในสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยยิกาเธอ พระโอรสในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าจอมมารดาทรัพย์ พระนามเดิมพระองค์เจ้าศิริวงศ์ได้รับสถาปนาเป็น กรมหมื่นมามาตยาพิทักษ์ ทรงเป็นต้นราชสกุล “ศิริวงศ์” ทรงมีพระชนนีชญาพร้อมพระมารดาพระองค์หนึ่งคือ พระเจ้าบรมมหัยยิกาเธอ สมเด็จพระมยุรีสุตารัตนราชประยูร

สมเด็จพระบรมราชมาตามหัยยิกาเธอทรงมีพระชนมายุสิ้นเพียง ๒๘ พรรษา ทำให้พระโอรสและพระธิดาทั้ง ๗ พระองค์ ต้องเป็นกำพร้าตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระราชทานชุบเลี้ยงสถาปนาเป็นพระเจ้าหลานเธอทั้งหมด สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชชนนีนั้นพระชนมายุเพียง ๘ พรรษาเท่านั้น

สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชชนนีพระนามเดิมคือ หม่อมเจ้าหญิงรำเพย ทรงรับราชการถวายงานพัดอยู่ใกล้ชิดสมเด็จพระบรมอัยยิกาธิราชเป็นที่พอพระราชหฤทัยยิ่งนัก จึงได้พระราชทานพระนามว่า “รำเพย” ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาเป็นพระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๕ ทรงเป็นพระมเหสีที่ทรงรักใคร่เสนหาอย่างยิ่ง เนื่องจากทรงมีพระพลานามัยอ่อนแอ มิโรคประจำพระองค์และประชวรอยู่เนืองนิจ จึงด่วนเสด็จสวรรคตเสียตั้งแต่พระชนมายุเพียง ๒๔ พรรษา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๔ เป็นเหตุให้พระราชโอรส

และพระราชธิดาทั้ง ๔ พระองค์ ต้องกำพร้าพระราชชนนีแต่ยังทรงพระเยาว์ ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเจริญพระชนมายุได้ ๘ พรรษา กรมหลวงวิสุทธิกระษัตริย์ ๖ พรรษา สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์ ๕ พรรษา และสมเด็จพระปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ๒ พรรษา เท่านั้น การสูญเสียพระแม่เหล็กที่มีพระราชโอรส พระราชธิดาอยู่น้อยถึง ๔ พระองค์ นับว่าเป็นความทุกข์ของผู้เป็นพระราชสวามีอย่างที่สุด จึงจำเป็นที่จะต้องเลือกเฟ้นหาผู้ที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยมาเป็นผู้อภิบาลบำรุงที่ทรงเชื่อมั่นจะทำให้พระราชโอรสและพระราชธิดาทั้ง ๔ พระองค์ทรงเจริญด้วยคุณธรรมความดีทุก ๆ พระองค์ และได้ทรงเล็งเห็นแต่พระบรมมหัยยิก้าเธอ สมเด็จพระนางเจ้าสุทธิดา-รัตนราชประยูร พระยศขณะนั้นคือ พระองค์เจ้าหญิงละม่อม ซึ่งมีฐานะเป็นสมเด็จพระออาของสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี นั่นเอง

พระราชประวัติ

พระเจ้าบรมมหัยยิกาเธอ สมเด็จพระยาสุดาร์ตนราชประยูร พระนามเดิม พระองค์
เจ้าหญิงละม่อม ประสูติเมื่อวันอังคาร เดือนอ้าย ขึ้น ๑๑ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๖๑
เป็นพระธิดาพระองค์ที่ ๒๖ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระองค์ที่ ๒ ในเจ้าจอม
มารดาทรัพย์ รัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๔๑๑ ทรงสถาปนา
เป็นพระองค์เจ้าต่างกรม กรมพระสุดารัตนราชประยูร สำเร็จราชการฝ่ายใน และ พ.ศ. ๒๔๑๖
ทรงสถาปนาเป็น พระเจ้าบรมมหัยยิกาเธอ กรมพระยาสุดาร์ตนราชประยูร เสด็จสวรรคต
วันจันทร์เดือน ๙ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีวอก พ.ศ. ๒๔๓๙ พระชันษา ๗๙ ปี

พระอภิบาล

เมื่อสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยิกาเธอสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. ๒๓๘๒ นั้น พระบรมมหัยิกาเธอ สมเด็จพระยาสุดาร์ตนราชประยูร ทรงมีพระชนมายุ ๒๑ พรรษา เข้าใจว่าในฐานะที่ทรงมีศักดิ์เป็นอาและเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ใกล้ชิด จึงทรงรับหน้าที่เป็นพระอภิบาล พระโอรสและพระธิดาของพระเชษฐาซึ่งมีฐานะเป็นพระเจ้าหลานเธอ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถือว่าเป็นหลานหลวงทั้ง ๗ พระองค์มาก่อนแล้ว คือ พระองค์เจ้ามงคลเลิศ สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี พระองค์เจ้าชมชื่น พระองค์เจ้าหญิงพื้นพงศ์ประยูรสนิท พระองค์เจ้าหญิงพรรณราย พระองค์เจ้าฉายเจ็ด และพระองค์เจ้าประเสริฐศักดิ์ หากเหตุการณ์เป็นเช่นที่กล่าวมา สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ก็ทรงอยู่ในความอุปถัมภ์ของพระเจ้าบรมมหัยิกาเธอ สมเด็จพระยาสุดาร์ตนราชประยูร ตั้งแต่พระชนมายุ ๘ พรรษาเรื่อยมาตราบจนเสด็จสวรรคต เมื่อพระชนมายุ ๒๔ พรรษา อาจจะห่างเหินไปบ้างระหว่างที่ทรงรับราชการในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อพระชนมายุ ๑๗ พรรษา และประสูติพระราชโอรสและพระราชธิดาแล้วเท่านั้น และเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมอบหมายให้

ทรงเป็นพระอภิบาลสมเด็จพระเจ้าลูกเธอที่กำพร้าทั้ง ๔ พระองค์นั้น พระบรมมหารัชมังคลาจารย์ สมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะรองราชูปถัมภ์ ทรงมีพระชันษาได้ ๔๓ ปี เป็นวัยที่สมบูรณ์ด้วยคุณธรรม และตั้งอยู่ในฐานะที่ควรแก่การเคารพอย่างสูง

การที่พระราชโอรสและพระราชธิดาทั้งสี่พระองค์ของพระเจ้าหลานเธออยู่ในความดูแลนั้น ไม่อาจทราบได้ว่า พระเจ้าบรมมหารัชมังคลาจารย์ สมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะรองราชูปถัมภ์ ทรงมอบหมายให้ใครบ้าง แต่ก็คาดคะเนได้ว่าทรงมุ่งหมายทุ่มเทให้ทุก ๆ พระองค์เป็นบุคคลที่จะเจริญเติบโตขึ้นด้วยความดีงาม จะเป็นผู้ที่รับราชการด้วยความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมุ่งหวังให้เป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถเพียงสถานเดียว เพราะด้วยเหตุว่า ขณะนั้นยังมีอาจทราบได้ว่าจะได้มีโอกาสดำรงตำแหน่งเป็นรัชทายาทหรือไม่ ด้วยพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวยังดำรงพระชนมชีพอยู่และสถิตอยู่ในตำแหน่งผู้ที่จะสืบสันตติวงศ์ คำแนะนำสั่งสอนของเสด็จยาย หากจะเทียบกับคำสอนของมารดาอาบู่หะซันที่สอนอาบู่หะซันในเรื่องลิลิตนิราชาคริต พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยทรงถ่ายทอดคำสอนที่ทรงได้รับจากเสด็จยายลงมาไว้ในบทพระราชนิพนธ์ ก็จะปรากฏว่ามีมากมายหลายเรื่องเช่น สอนให้รู้จักคุณธรรมของข้าราชการว่าประกอบด้วย การเคารพบนอบ ความซื่อสัตย์สุจริต การขยันอดสาเห การรู้จักอาสาชาติบ้านเมือง เป็นต้น ดังเช่นบทพระราชนิพนธ์ความว่า

อย่างเพลงอย่าพลิกเค้า
มันจิตต์คิดกตัญญู
ใดดีช่วยซ่อนชู
พระประสงค์สุดด้าว
เวลาเข้าค้ำตั้ง
ราชกิจอย่าพาเหียร
ไปรู้จูงสอบเรียน
ประมาทมักพลาดค้ำ
สงครามมาเหยียบด้าว
ทอดชีพอสาไป
สงวนราชรักษาไฟท
ผิวเหตุเขตต์ขันธ์ข้าม
การในนักรบเรารู้
โดยแบบบทยการ
เห็นห่างอคติสถาน
มละวิหิงสาแปล

คุณภ - ทรเฮ
ต่อท้าว
เชิดเกียรติ ท่านนา
จูงสู้อสา
ความเพียร เทอญพ้อ
อย่าคร้าน
ทราบผิด ชอบนา
เดาะด้วยคิดทง
แดนไกล ใกล้ฤ
อย่าคร้าม
ที่เกิด ตนแฮ
ขอบฟ้าจูงไป
พิจารณา ความฤ
เที่ยงแท้
ทนต์เที่ยง ตรงแฮ
ปลดเปลื้องเตียดฉัน

ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตใน พ.ศ. ๒๔๐๘ จึงเป็นที่แน่นอนว่า ผู้ที่จะปกครองแผ่นดินต่อไปนั้นคือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนั้นในขณะนี้เข้าใจว่า พระเจ้าบรมมหารัชมังคลาจารย์ สมเด็จพระยาสุดรรชนีราชประยูรจะได้ทรงอบรมสั่งสอนให้รู้จักคุณธรรมของพระเจ้าแผ่นดิน ดังจะวิเคราะห์ได้จากพระปรีชาญาณอันสุขุม ทั้งปวงที่ทรงพระราชทานพระบรมราโชวาทแก่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร อันหมายความว่าความลุ่มลึกแห่งพระปัญญาที่ล้ำลึกนั้น นอกจากพระปัญญาที่สืบเนื่องมาจากอัจฉริยภาพที่มีมาแต่เดิมแล้ว ส่วนหนึ่งนั้นจะเนื่องมาจากการอบรมสั่งสอนที่พระเจ้าบรมมหารัชมังคลาจารย์ สมเด็จพระยาสุดรรชนีราชประยูร ได้ทรงอภิบาลมาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ ดังเช่น

๑. ให้โอบอ้อมอารีต่อญาติและมิตรอันสนิท มีน้อง ๆ เป็นต้น เอาไว้เป็นกำลังให้จงได้
๒. อ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ ไม่ว่าเจ้านายหรือขุนนาง พึงคำแนะนำตักเตือนในที่ควรฟัง
๓. อย่าถือว่าเกิดมามีบุญ ต้องถือว่าตัวเกิดมามีกรรม สำหรับจะเทียมแถมเทียมไถทำการที่หนัก การซึ่งจะมีวาสนาขึ้นต่อไปนั้นเป็นความทุกข์ มิใช่ความสุข
๔. การที่เป็นเจ้าแผ่นดินไม่ใช่เพื่อสำหรับความมั่งมี มิใช่สำหรับข่มเหงคนเล่นตามชอบใจ มิใช่สำหรับเกลียดใครเอาไว้แล้วจะได้แก้แค้นทีหลัง มิใช่สำหรับเป็นผู้ที่จะกินจะนอนให้สบาย... ถ้าจะปรารถนาเช่นนั้นแล้ว ก็มีอยู่สองทาง คือ บวชทางหนึ่ง เป็นเศรษฐกิจทางหนึ่ง การเป็นเจ้าแผ่นดินต้องสำหรับแต่เป็นคนจนเท่านั้น และต้องเป็นคนที่ยอดกลั้นต่อความสุขและความทุกข์ ยอดกลั้นต่อความรักและความชัง อันจะเกิดขึ้นมาในใจหรือมีผู้ยุยง เป็นผู้ปราศจากความเกียจคร้าน ผลที่จะได้นั้น ก็มีแต่ชื่อเสียงปรากฏต่อเมื่อเวลาตายไปแล้ว ว่าเป็นผู้รักษาวงศ์ตระกูลไว้ได้ และเป็นผู้ป้องกันความทุกข์ของราษฎรซึ่งอยู่ในอำนาจความปกครอง ต้องหมั่นใส่ใจในสองข้อนี้ไว้เป็นหลัก มากกว่าที่จะคิดการเรื่องอื่น ถ้าผู้ซึ่งเป็นเจ้าแผ่นดินมิได้ทำใจเช่นนั้น ก็แลไม่เห็นว่าจะปกครองรักษาแผ่นดินเอาไว้ได้

จึงเป็นที่ประจักษ์ได้อย่างดียิ่งว่า พระเจ้าบรมมหารัชมังคลาจารย์ สมเด็จพระยาสุดรรชนีราชประยูร หรือเสด็จยาย ได้ทรงเป็นบุคคลสำคัญต่อพระชนมชีพมากที่สุด

ผู้สำเร็จราชการฝ่ายใน

ใน พ.ศ. ๒๔๑๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาเต็มดวงที่ตำบลหว้ากอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ขากลับทรงได้รับพิษไข้ป่าอย่างแรง จึงได้ล้มประชวรพระอาการหนักมากและเสด็จสวรรคตโดยที่มิได้มอบหมายราชสมบัติเป็นแต่ได้ทรงขอให้พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้น้อยผู้ใหญ่ทั้งปวง ประชุมปรึกษาเห็นผู้ใดที่มีความสามารถจะรักษาแผ่นดินไว้ได้ ก็ให้ยกย่องขึ้นเป็นผู้สืบราชสมบัติต่อไป โดยเฉพาะทรงฝากฝังพระราชโอรสซึ่งยังทรงพระเยาว์ทั้งนั้นให้สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

(ช่วง บุนนาค) ผู้ที่มีอำนาจกว้างขวางในราชการครั้งนั้นได้เอาใจใส่ดูแลและเกื้อกูลเหมือนอย่างที่เคยบำรุงกันมา เจ้านายและข้าราชการเห็นสมควรอัญเชิญพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเสวยราชย์สืบต่อ หากแต่ในเวลานั้นยังทรงพระเยาว์มาก พระชนมายุเพียง ๑๕ พรรษา ไม่สามารถว่าราชการได้จำเป็นจะต้องมีผู้สำเร็จราชการบริหารการแผ่นดินไปพลางก่อน สมเด็จพระยาบรมมหาราชวังศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ได้เป็นผู้สำเร็จราชการ ซึ่งการทั้งปวงได้ตกอยู่ในอำนาจของผู้สำเร็จราชการหมดสิ้น ส่วนราชการในพระบรมมหาราชวังและการดูแลพระบรมวงศ์นั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งมีฐานะเป็นอาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นประธานว่าราชการดูแลภายในราชสำนักและการพระคลัง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ได้ทรงมอบหมายให้พระเจ้าบรมมหายิกาเธอ สมเด็จพระกุณยราชมณเฑียรราชประยูรดูแลการในพระราชฐาน เป็นผู้สำเร็จราชการฝ่ายในด้วยทรงเป็นพระราชวงศ์ผู้ใหญ่ที่เคารพในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ชาววังทั้งหลายจึงต่างเรียกพระนามว่า “ทูลกระหม่อมแก้ว” กันทั่วไป ขณะนั้นทรงมีพระชันษา ๕๐ ปี

เมื่อทรงมีหน้าที่ต้องควบคุมดูแลราชการฝ่ายในพระเจ้าบรมมหารัชมัยยิกาเธอ สมเด็จพระนางเจ้าสุทธิดาวิมลราชประชานิยม ได้ทรงช่วยเหลือราชการอย่างดีที่สุด ได้จัดระเบียบเจ้าจอมและท้าวนางทั้งหลายให้เรียบร้อยขึ้น มีเรื่องที่ต้องรีบร้อนกว่าทรงทำให้สถานภาพของพระราชฐานมีความแข็งแรง เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยก็คือ การตรวจสอบทรัพย์สินพระราชทานของพระเจ้าลูกเธอว่าอยู่ครบครันเพียงใด เนื่องจากได้ปรากฏว่า ได้มีการเล่นการพนันกันอยู่ประปรายในรัชกาลที่ล่วงมา เมื่อได้สำรวจแล้วทรงขอให้จัดทำบัญชีไว้เป็นหลักฐานทุก ๆ พระองค์ การครั้งนี้ย่อมถือว่าเป็นคุณประโยชน์อย่างมหันต์ต่อฐานะและความเจริญรุ่งเรืองทั้งแก่พระเจ้าลูกเธอทั้งปวงเอง และเป็นการรักษาพระเกียรติยศแห่งพระราชวงศ์ให้ตั้งมั่นดำรงอยู่ได้อย่างยั่งยืนและที่สำคัญคือ ทรงเป็นพระเนตรพระกรรณช่วยทะนุบำรุงพระเจ้าน้องยาเธอในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้เป็นกำลังต่อแผ่นดินนั่นเอง พระราชกิจนี้ปรากฏว่าพระเจ้าบรมมหารัชมัยยิกาเธอ สมเด็จพระนางเจ้าสุทธิดาวิมลราชประชานิยม ได้ทรงมอบหมายให้เจ้าคุณหญิงนุ่ม แห่งตระกูลขุนนาคราชคนใหญ่ของสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต ขุนนาคร) เป็นผู้ดูแลด้วย

นอกจากการทำบุญชั้ทรัพย์สินพระราชทานพระเจ้าลูกเธอแล้ว พระเจ้าบรมมหายิกาเธอ สมเด็จพระยาสุดรรชนีราชประยูร ทรงให้เปลี่ยนแปลงการแต่งกายนางในพระราชฐาน โดยให้แต่งกายนุ่งจีบแทนการนุ่งโจงตามแบบอย่างการแต่งกายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งการนุ่งจีบถือว่าเป็นการแต่งกายชั้นสูง ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เป็นการแต่งกายสำหรับการพระราชพิธีสำคัญโดยให้หม่อมตาดเป็นยศ

บุคคลที่เป็นที่เคารพอย่างสูงในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อต้นรัชกาล
นั้นคืออยู่พระองค์เดียวคือ “เสด็จยาย” หรือพระเจ้าบรมมหารัชมังคลาธิเบศร์ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช

ราชประยูร พระองค์มีพระวรกายสมบูรณ์ค่อนข้างท้วม พระพักตร์กว้าง มีความละม้ายเหมือน พระราชบิดา คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีลักษณะสุขุมเยือกเย็น ฉายแวว ความเป็นระเบียบและเคร่งครัดวินัย ในฐานะที่ทรงปกครองข้าราชการสำนัก จึงเป็นที่ยำเกรงแก่ ท้าวนาง ข้าราชการฝ่ายในรวมตลอดถึงข้าราชการฝ่ายหน้าทั่วไป จึงต่างเรียกพระองค์ว่า “ทูลกระหม่อมแก้ว” พระตำหนักที่ประทับเรียกกันว่า “พระตำหนักเดิม” สร้างอยู่ตรงบริเวณ ที่ก่อสร้างพระที่นั่งมุลสถานบรมอาสน์ในปัจจุบัน เหตุที่เรียกว่าพระตำหนักเดิมเพราะเหตุว่า เคยเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งยังอยู่ในความอภิบาลของ เสด็จยายมาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ ดังเช่นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ในหนังสือเรื่องความทรงจำว่า พระราชจริยวัตรในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวในวันหนึ่ง ๆ ไว้ โดยกล่าวว่า “...เวลา ๑๗.๐๐ นาฬิกา เสด็จแล้วเสด็จประทับที่ ห้องพระโรงใน ให้ท้าวนางผู้ใหญ่เฝ้ากราบทูลกิจการฝ่ายในพระราชนิเวศน์ บางวันก็เสด็จไป เฝ้าสมเด็จพระบรมพระยาสุรรัตนราชประยูรที่พระตำหนักเดิม และเสวยที่นั่น...”

พระราชนิยมในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกประการหนึ่งนั้น คือการ เสด็จแปรพระราชฐานไปทอดพระเนตรสถานที่ต่าง ๆ เพื่อดูแลทุกข์สุขของพสกนิกรและเพื่อ เปลี่ยนอากาศ เนื่องจากทรงพระประชวรจากการแพ้อากาศ ในการเสด็จไปยังที่ต่าง ๆ มักจะ ร่วมเสด็จเป็นกระบวน มีข้าราชการทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน ซึ่งมักจะมอบหมายให้เสด็จยายทรง เป็นประธานเสมอ เช่นการเสด็จพระราชวังบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา น้ำตกไทรโยค ที่จังหวัดกาญจนบุรี เป็นต้น ตราบจนกระทั่งระยะหลัง ๆ ทรงพระชรามากขึ้น เสด็จไปไหน มาไหนไม่คล่องแคล่วจึงทรงงดเว้น แต่ก็ยังคงเป็นปูชนียบุคคลที่ทุกคนเคารพนับถือ ซึ่งบรรดา พระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าลูกยาเธอทั้งหลายต่างเรียกพระองค์ว่า “ทูลกระหม่อมย่า” สมเด็จพระ บรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร ได้ทรงบันทึกไว้ในจดหมาย- เหตุรายวัน ณ วันจันทร์ที่ ๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๗ ว่า

“...เสด็จไปเฝ้าทูลหม่อมย่าในที่รับสั่งให้เสด็จนำมาเอาไอ้ที่สำหรับเด็กสอนเดินไปถวาย ทูลหม่อมย่าทอดพระเนตร ทูลหม่อมมนจะทำให้ท่านทรงพระดำเนิน เสด็จไปไหนต้องทรงคลานคู้หน้า สงสาร แล้วทูลหม่อมย่าทรงจับกอดทูลหม่อมมนใหญ่ เราหัวเราะใหญ่ เสด็จขึ้นจากพระตำหนัก ทูลหม่อมย่าแล้ว เรากลับมาตำหนัก...”

คำว่าทูลกระหม่อมมนหมายความว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นคำที่ พระราชโอรสกล่าวถึงพระราชบิดา

วันพุธที่ ๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๗ ว่า

“...ตามเสด็จไปเก็บมะยมที่พระตำหนักทูลหม่อมย่า ผลไม้ของทูลหม่อมย่าปีนี้ออกมาก ลิ่นจีก็มีผลดก เงาะต้นเล็ก ๆ ก็มีดอก ทูลหม่อมมนถวายหีบหุ่หว้านากทูลหม่อมย่าใบหนึ่ง ทรงขัด ด้วยผงดินสอ แล้วจัดหมากพลูใส่ในหีบเสร็จ ทูลหม่อมย่าถวายพระศีลพระพรทูลหม่อมมนใหญ่

แล้วรับสั่งว่า จะถวายดอกไม้ไฟ ทูลหม่อมมบนทรงชี้เรา รับสั่งว่า นักเลงดอกไม้ไฟอยู่นี้ ทูลหม่อม
ย่าก็ประทานเราแล้วทูลหม่อมมบนเสด็จกลับ เราตามกลับมา นอนยามหนึ่ง”

หนังสือจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ได้บันทึกเมื่อวันศุกร์ ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๑ ปีฉลู นพศก จุลศักราช ๑๒๓๙ ว่า

“...บ่าย ๔ โมง ลงไปตำหนักเสด็จยาย ช่วยการแซยิด... เวลา ๕ โมง กลับแล้วเวลา
๒ ทุ่มลงไปอีก พุดกับท่านกรมท่าและเจ้าพระยามหินทรฯ พระยาราชฯ กับขุนนางทั้งปวงที่มา
ช่วยงาน...

วันเสาร์ ขึ้น ๓ ค่ำ

เวลา ๒ ทุ่ม ลงไปตำหนักเสด็จยาย พอสวดมนต์จบ พุดกับคุณสุรวงศ์ด้วยเรื่องเมือง
เชียงใหม่...”

ทรงสละพระราชทรัพย์เพื่อแผ่นดินไทย

เหตุการณ์ที่ร้ายแรงที่สุดในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือกรณี
พิพาทเรื่องดินแดนกับฝรั่งเศส ใน ร.ศ. ๑๑๒ หรือ พ.ศ. ๒๔๓๖ เรื่องการรุกรานดินแดนไทย
ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เป็นกรณีพิพาทที่ยืดเยื้อมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๑ เนื่องด้วยเมืองไล อันเป็น
เมืองที่อยู่ในดินแดนสิบสองจุไทย ทางตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองหลวงพระบาง ติดกับเมือง
ฮานอยของญวนซึ่งอยู่ในบังคับของฝรั่งเศส เมืองหลวงพระบางขณะนั้นยังเป็นเมืองในพระราช-
อาณาเขตของไทย เฉพาะเมืองไลเป็นปัญหาที่แย่งกันเป็นเจ้าของ ทั้งจีน ไทย และฝรั่งเศส ได้
ตกลงกันว่าต่อไปทั้งไทยและฝรั่งเศสจะต้องกำหนดเส้นกันอาณาเขตปักปันให้แน่นอน จัดทำ
รังวัดแผนที่ให้เรียบร้อย ในระหว่างที่ฝรั่งเศสและไทยทำการรังวัดที่นั่น ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๓๒
ฝ่ายไทยได้แต่งตั้งข้าราชการผู้ใหญ่ร่วมประสานงานกัน แต่ก็ไม่สามารถจะดำเนินไปได้ด้วยดี
ด้วยไทยถูกฝรั่งเศสกล่าวหาว่ารุกรานดินแดนเสมอ ๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึง
ทรงแก้ปัญหาพร้อมทั้งเมืองขึ้นเป็นภาคเรียกว่า ภาคอุดร เรียกว่ามณฑลลาวพวน ภาคอีสาน
เรียกว่า มณฑลลาวกาว และภาคฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเรียกว่า มณฑลลาวพุงขาว ทรงแต่งตั้ง
พระเจ้าน้องยาเธอสามพระองค์ คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร กรมหลวง
ประจักษ์ศิลปาคม และกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ เป็นข้าหลวงใหญ่ต่างพระเนตรพระกรรณ
การรังวัดปักปันเขตแดนก็ยังคงลำบากและมีปัญหาโต้เถียงกันมากขึ้น จนถึง พ.ศ. ๒๔๓๖
ได้เกิดวิวาทกันขึ้นที่ค่ายของพระยอดเมืองขวาง ข้าหลวงซึ่งรักษาเมืองคำมวญ โดยฝรั่งเศสอ้าง
ว่าเมืองคำมวญเป็นของตนเอง การวิวาทกลายเป็นการต่อสู้ มีชาวฝรั่งเศสและญวนซึ่งถือเป็น
คนในบังคับฝรั่งเศสเสียชีวิต ทำให้รัฐบาลฝรั่งเศสหาเหตุส่งเรือรบเข้ามายังน่านน้ำไทยและ
เกิดสู้รบกันจริงจึง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงต้องดำเนินวิธีการผ่อนสั้น
ผ่อนยาวเพื่อหาทางป้องกันมิให้ฝรั่งเศสบีบบังคับไทยอันจะมีผลกระทบกระเทือนความมั่นคง

และสูญเสียอิสรภาพความเป็นชาติไว้อย่างเยือกเย็น ในที่สุดก็ตกลงกันได้ว่าไทยจะต้องชดใช้ค่าเสียหายในการต่อสู้ครั้งนี้เป็นเงิน ๓ ล้านบาท และขอให้ไทยสละสิทธิ์ในดินแดนฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงให้แก่ตน ซึ่งในการทำสัญญาครั้งนี้ฝรั่งเศสได้ยึดเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกันชั่วคราว แต่ก็เป็นเวลานานถึง ๑๐ ปี

ในการชดใช้เงิน ๓ ล้านบาทในครั้งนั้น ถือว่าเป็นเงินจำนวนมากเหลือเกิน ซึ่งปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงต้องนำเอาเงินที่ใช้ใส่ไว้ในถุงแดงจำนวนถึงสามหมื่นชั่ง เทียบเป็นเงินปัจจุบันถึง ๒,๔๐๐,๐๐๐ บาท ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานไว้สำหรับแผ่นดินมาใช้ในการนี้แทน และเงินที่ขาดอีกจำนวน ๖ แสนบาทนั้นก็เงินพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์บ้าง ข้าราชการฝ่ายในบ้างและที่กล่าวกันว่าทรัพย์ส่วนใหญ่ในจำนวนนี้เป็นเงินที่พระเจ้าบรมมหารัชมังคลาจารย์ สมเด็จพระยาสุดรรชนีราชประยูร พระราชทานให้ทั้งสิ้น กล่าวกันว่าทรงเก็บไว้ในที่ใต้ถุนตำหนัก เป็นที่โจษขานกันว่า รถที่ขึ้นพระราชทรัพย์เป็นค่าชดเชยให้กับฝรั่งเศสครั้งนั้นรอยล้อรถบดเป็นทางยาวไปบนหินปูถนนในพระบรมมหาราชวัง ด้วยเงินในครั้งนั้นหนักมากเพราะเป็นโลหะเงินแท้ ๆ ระยะนี้พระเจ้าบรมมหารัชมังคลาจารย์ สมเด็จพระยาสุดรรชนีราชประยูรพระชนมายุได้ ๗๕ ปี จึงเป็นที่ประจักษ์ว่า แม้จะมีพระชนมชีพสูงยิ่งขึ้นมิได้ทรงรับพระราชทานแล้ว แต่ในโอกาสที่ไม่สามารถจะช่วยเหลือชาติบ้านเมืองทางด้านพลกำลังสติปัญญาแล้วก็ตาม ก็ยังมีน้ำพระทัยเสียสละทรัพย์เพื่อยังประโยชน์ให้แก่บ้านเมืองด้วยเต็มใจ จึงไม่อาจจะกล่าวได้ว่า ความเป็นชาติเอกราชของไทยที่เราต่างภาคภูมิใจอยู่ในปัจจุบันนี้ เบื้องหลังแห่งวิกฤตการณ์อันล่อแหลมนั้น พระองค์ต่างมีส่วนร่วมทำให้เรายืนหยัดประคับประคองอยู่ได้ด้วยพระองค์หนึ่ง

พระเจ้าบรมมหารัชมังคลาจารย์ สมเด็จพระยาสุดรรชนีราชประยูร ได้เสด็จสวรรคตใน พ.ศ. ๒๔๓๙ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงถวายพระเกียรติยศสนองพระราชกุศลในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพอย่างสมพระเกียรติเทียบเท่ากับสมเด็จพระพันปีหลวง ได้ให้เจ้าพนักงานจัดเสด็จฉัตร ๗ ชั้น ถวายเป็นเครื่องเพิ่มเติมพระเกียรติยศด้วย

จึงอาจจะกล่าวได้ว่า พระเจ้าบรมมหารัชมังคลาจารย์ สมเด็จพระยาสุดรรชนีราชประยูร ทรงเป็นพระบรมราชวงศ์ของไทยพระองค์หนึ่ง ที่มีพระราชกรณียกิจอยู่เบื้องหลังทุก ๆ อย่าง การที่ชาติไทยมีพระมหากษัตริย์ที่มีความสามารถในการปกครองประเทศเยี่ยงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นที่รักใคร่ของพสกนิกรจนได้รับสมญานามว่า ปิยะมหาราช นั้น ส่วนหนึ่งน่าจะกล่าวได้ว่าเพราะความสามารถอย่างสูงที่พระเจ้าบรมมหารัชมังคลาจารย์ สมเด็จพระยาสุดรรชนีราชประยูร ทรงอภิบาลไว้นั่นเอง.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสรฐสุดา (พระองค์เจ้าหญิงบุตรี)

นางสายไหม จบกมลศึก เรียบเรียง

ในบรรดาพระราชวงศ์ฝ่ายใน หมายความว่าถึงเจ้านายผู้หญิง ที่สืบเนื่องในพระบรมราชจักรีวงศ์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ นอกจากพระมเหสีในสมเด็จพระมหากษัตริยาธิราชเจ้าแล้ว ก็นับได้ว่าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ (ชั้น ๓) กรมหลวงวรเสรฐสุดา พระองค์เจ้าหญิงบุตรีทรงเป็นเจ้านายฝ่ายในที่มีความสำคัญต่อชาติบ้านเมือง และพระบรมราชจักรีวงศ์เป็นอันมาก พระองค์หนึ่ง แต่ก็มีกษัตริย์ที่พระประวัติไว้เป็นหลักฐานให้คนรู้ร้นน้อยกว่าพระคุณานุการของพระองค์ท่านเป็นอันมาก แต่ก่อนที่จะได้เชิญพระประวัติของท่านมาสู่ท่านผู้อ่าน ใครที่จะขอเล่าถึงที่มาอันเป็นราชประเพณี ให้เป็นที่ทราบกันเสียก่อนว่าทำไมจึงเรียกเจ้านายที่เป็นผู้หญิงว่าพระราชวงศ์ฝ่ายใน หรือเจ้านายฝ่ายใน

แต่โบราณกาลมานั้น ถือเป็นราชประเพณีมาว่า ที่อยู่ของพระมหากษัตริย์ที่เรียกกันว่าพระราชวังหรือพระบรมมหาราชวังนั้น ราชโอรส-ธิดาตลอดจนผู้คนทั้งที่เป็นคนหลวงและคนของพระราชวงศ์แต่ละพระองค์ ท่านก็มีได้ให้อยู่ปะปนกัน แยกกันอยู่ผู้หญิงอยู่ทางหนึ่ง ผู้ชายอยู่ทางหนึ่ง เขตที่ผู้ชายอยู่เพื่อปฏิบัติราชการในองค์พระมหากษัตริย์ ถือเป็นเขตฝ่ายหน้า เขตที่ผู้หญิงอันมีพระมเหสีเทวี ราชธิดา ประทับตลอดทั้งที่ข้าหลวงและผู้รับใช้ทั้งปวงซึ่งเป็นหญิงอยู่เรียกว่าเขตฝ่ายใน พระที่นั่งอันเป็นที่ประทับแห่งองค์พระมหากษัตริย์ที่ปลูกขึ้นเพื่อมุ่งประสงค์ที่จะทรงใช้ในการพระราชพิธี ในการเสด็จออกว่าราชการจะปลูกและแบ่งเขตเป็นเขตฝ่ายชาย ฝ่ายหญิงเรียกกันว่าฝ่ายหน้าฝ่ายในตามสภาพของส่วนอาคารที่จะกำหนดว่าสำหรับทรงใช้เพื่อกิจใดในหมู่ผู้ชายหรือผู้หญิง

การเผ้าแหนพระมหากษัตริย์เวลามีการพระราชพิธี พระราชวงศ์ ข้าราชการข้าทูลละอองธุลีพระบาทที่เป็นชายก็เผ้า ณ พระราชฐานที่กำหนดเป็นท้องพระโรงหน้า ส่วนมเหสีเทวีพระราชวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาทที่เป็นหญิงก็เผ้า ณ พระราชฐานที่กำหนดเป็นท้องพระโรงใน ยกตัวอย่างถ้าการพระราชพิธีนั้นมีที่พระที่นั่งในหมู่พระมหามณเฑียร ฝ่ายชายก็เผ้าที่พระที่นั่งอมรินทรรณ ซึ่งถือเป็นท้องพระโรงข้างหน้า ส่วนฝ่ายสตรีก็เผ้าในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ซึ่งถือเป็นข้างใน เพราะแบ่งที่เผ้าเป็นข้างหน้า-ข้างในดังกล่าวนี้นี้เอง ก็เลยพลอยเรียกผู้มีตำแหน่งเผ้าไปตามฝ่าย เช่น พระราชวงศ์ที่เป็นชายเรียกว่าพระราชวงศ์ฝ่ายหน้า (เพราะเผ้าข้างหน้า) ที่เป็นหญิงเรียกว่าพระราชวงศ์ฝ่ายใน (เพราะเผ้าอยู่ข้างใน) ข้าทูลละอองธุลีพระบาท ก็เรียกชายว่าข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายหน้า หญิงว่าข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่าย

ใน ข้าทูลละอองธุลีพระบาทฝ่ายในนั้น ยังมีชื่อเรียกเฉพาะเป็นอย่างอื่นอีก เช่นถ้าท่านเป็นคุณท้าว เป็นนางพนักงาน ก็เรียกว่าท้าวนาง ถ้าเป็นผู้รับใช้พระบรมราชวงศ์ที่เป็นสตรี ก็เรียกว่าข้าหลวง ดังนี้ เป็นต้น ประเพณีการเฝ้าแยกเป็นฝ่ายหน้าฝ่ายในนั้น ในปัจจุบันไม่มีแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกประทับในพระราชพิธีพร้อมสมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระราชวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายในโปรดให้เฝ้ารวมกัน ข้าราชการสตรีหรือภริยาข้าราชการที่เข้าเฝ้าพร้อมสามีนั่งเฝ้ารวมกัน

ได้อธิบายที่มาของคำว่า พระราชวงศ์ฝ่ายหน้า-ฝ่ายในมาพอสมควร แล้ว เบื้องหน้าแต่นี้ จึงจะขอเชิญพระประวัติมาเสนอต่อท่านผู้อ่าน เท่าที่จะมีเอกสารหลักฐานเหลืออยู่พอที่จะให้เชิญมาเล่าได้

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๓ กรมหลวงวรเสวษฐสุตา พระนามเดิม พระองค์เจ้าหญิงบุตรี ทรงเป็นพระราชธิดาองค์สุดท้ายในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติ เมื่อวันที่ ๑๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๗๑ ในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งโบราณถือว่าเป็นเจ้านายที่ประสูติในเขตวัดนคร เพราะประสูติเมื่อสมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จดำรงถวัลย์ราชสมบัติอยู่ เจ้าจอมมารดาองค์ ธิดาเจ้าพระยานิกรบดินทร์ (โต กัลยาณมิตร) เป็นเจ้าจอมมารดา

ในปีที่พระเจ้าลูกเธอพระองค์สุดท้ายประสูตินี้ สมเด็จพระบรมชนกนาถทรงได้ช้างสำคัญมาคู่พระบารมีถึง ๓ ช้าง เป็นช้างพลาย สูง ๔ ศอก ๑ คืบ ๗ นิ้ว พระราชทานชื่อเมื่อขึ้นระวางเป็นช้างสำคัญว่า “พระบรมคชลักษณ์ ศักติสุนทรธาดา คชาพงศ์มงคลเดช ยศกมลเลิศฟ้า ช้างหนึ่ง และช้างพลาย สูง ๔ ศอก ๑๐ นิ้ว พระราชทานชื่อว่า พระบรม อัยรารัตนาเคนทร์ สุเรนทรรังรักษ์ ศักดิ์รังสรรค์ มหันตมหากฤษดาคุณ สุนทรลักษณ์เลิศฟ้า ช้างหนึ่ง ช้างพลายกระ สูง ๔ ศอก ๑ คืบ ๓ นิ้ว พระราชทานชื่อว่า พระบรมนาเคนทร์ คเชนทรเฉลิมเมือง เรืองบุญวราฤทธิ์ ศรีสิทธิศักดิ์ ลักษณะวิลาสเลิศฟ้า ช้างหนึ่ง

และกล่าวกันว่าท่านเจ้าจอมมารดาองค์ พระมารดาแห่งพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าบุตรี นั้น มีกิริยามารยาทงดงาม รอบรู้ประเพณีในราชสำนักเป็นอย่างดี ได้รับความไว้วางพระราชหฤทัย ให้เป็นผู้ถือกุญแจพระราชวังมาแต่รัชกาลที่ ๓ และในหนังสือเรื่อง “แอนนาและพระเจ้ากรุงสยาม” ที่มีการเร่ด แลนดอน เรียบเรียง จากบันทึกของแอนนาลีโอโนเวลและกันหา แก้วไทย แปลเป็นภาษาไทย ก็ได้กล่าวไว้ว่า เจ้าจอมมารดาองค์นั้นเป็นผู้ที่มีความสามารถในภาษาไทยอย่าง ดี มีความรู้ในการแต่งกลอนได้อย่างไพเราะ เป็นเจ้าจอมที่มีอำนาจผู้หนึ่งในรัชกาลที่ ๓ และเป็นพระอาจารย์สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี พระบรมราชชนนี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่สมัยทรงพระเยาว์ จึงเป็นส่วนสนับสนุนถ่ายทอดความรู้ให้ พระองค์เจ้าบุตรี พระธิดาของท่านมีความสามารถจัดเจนในภาษาไทยเป็นอย่างดีมาแต่ทรงพระเยาว์ด้วย

พระองค์เจ้าหญิงพระราชธิดาพระองค์น้อยระหว่างทรงเป็นราชกุมารีอยู่ ยังมิได้รับ

พระราชทานพระนามจากสมเด็จพระบรมชนกนาถ ภายในราชสำนักคงเรียกขานพระองค์ท่านว่า “พระราชธิดาพระองค์น้อย” ต่อมาเมื่อเจริญพระชนม์ตามควรแก่ราชประเพณีที่จะโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชพิธีโสกันต์พระราชทาน จึงโปรดให้จารึกพระสุพรรณบัฏพระราชทานพระนามว่า พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงบุตรี

เรื่องพระนามของพระราชวงศ์ของไทยนั้น มีขนบธรรมเนียมผิดแผกแตกต่างกับพระนามของเจ้านายในนานาประเทศ คือในการออกขานพระนามจะต้องมีคำนำพระนามอยู่หน้าเป็นลำดับ ๑ เพื่อให้รู้ว่าทรงเป็นพระราชวงศ์ที่เกี่ยวข้องกับองค์พระมหากษัตริย์สถานใด ลำดับต่อมา เป็นพระยศทางสกุลยศแล้วจึงเป็นพระนามที่ได้รับพระราชทานครั้งแรกซึ่งถือว่าเป็นพระนามเดิม ต่อมาถ้าเจ้านายพระองค์นั้นทรงปฏิบัติราชการมีความชอบต่อองค์พระมหากษัตริย์ หรือต่อแผ่นดิน จนได้รับการสถาปนาพระอิสริยยศขึ้นเป็นเจ้าต่างกรม ก็จะมีพระยศทางอิสริยยศ และพระนามกรมต่อเป็นลำดับที่ ๔ และ ๕ ตามลำดับ

พระราชธิดาพระองค์น้อยในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เมื่อโสกันต์แล้วโปรดเกล้าฯ ให้ทรงพระนามว่า พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงบุตรี “พระเจ้าลูกเธอ” เป็นคำนำพระนาม “พระองค์เจ้าหญิง” เป็นสกุลยศ บุตรีเป็นพระนาม

คำนำพระนามนั้น เปลี่ยนแปลงไปตามรัชกาล คือบรรดาพระราชโอรส-ธิดาในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลใดก็ตาม ถ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์ที่เป็นสมเด็จพระบรมชนกนาถสวรรคตแล้ว พระราชโอรส-ธิดาทั้งหมดก็ต้องเปลี่ยนคำนำพระนามใหม่ ตามความสัมพันธ์ที่ทรงมีกับพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใหม่ เช่นถ้าเป็นพี่น้องกัน ก็เปลี่ยนใช้ว่าพระเจ้าพี่น้องยาเธอ หรือพระเจ้าพี่น้องนางเธอตามเพศและตามความสัมพันธ์

แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้สืบพระราชสันตติวงศ์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ นั้น ทรงมีฐานะเป็นน้องต่างมารดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ บรรดาพระราชโอรส-ธิดาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ จึงมีฐานะเป็นหลานอาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ แต่ได้ทรงพระราชดำริว่า คำนำพระนามที่โบราณใช้กันมาว่าพระเจ้าหลานเธอหรือพระหลานเธอนั้น โดยมากเป็นหลานปู่ หรือเป็นโอรสเจ้านายซึ่งเป็นพี่น้องพระเจ้าแผ่นดิน ไม่ใช่พระราชโอรส-ธิดาพระเจ้าแผ่นดิน ดังนั้นถ้าจะให้พระราชโอรส-ธิดาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ใช้คำนำพระนามว่าพระเจ้าหลานเธอ ก็ดูจะด่าไปไม่สมพระเกียรติยศ จึงโปรดให้บรรดาพระราชโอรส-ธิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้คำนำพระนามว่า พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ ดังนั้นการเรียกขานพระนามพระองค์เจ้าบุตรี ในช่วงรัชกาลที่ ๔ จึงเรียกว่า พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงบุตรี

ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ได้ทรงสถาปนาพระเจ้าราชวรวงศ์เธอขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม ได้โปรดให้เปลี่ยนยกคำนำพระนามขึ้นเป็น พระเจ้าอัยยิกาเธอ พระองค์เจ้าบุตรี กรมหลวงวรเสรฐสุดา ดังคำประกาศสถาปนาต่อไปนี้ : —

คำประกาศพระบรมราชโองการ

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาลเป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๓๙ พรรษา ปัตยุบันกาล จันทรคติ
นิยม ปลายคัสน์วัจจร สวณมาสกฤตศณปัฏษ ทสมิตติพุทธวาร สุริยคติกาล รัตนโกสินทรศก ๑๑๕
กันยายนมาส ทุติยมาสาหุณพิเศษเนทกาลกำหนด

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
พระราชดำริว่า พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุตรี เป็นปัจฉิมราชธิดาแห่งพระบาทสมเด็จพระ
พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงรับราชการสนิหิตใช้ เป็นบรมราชูปฐากในรัชกาลนั้นตลอด
มาจนเสด็จสวรรคต ได้ทรงรับเลี้ยงกรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี สมเด็จพระบรมราชชนนี
เมื่อเป็นกำพร้ามาแต่ยังทรงพระเยาว์จนพระชนมายุได้ ๑๙ พรรษา รับสมมตยาภิเษกเป็น
สมเด็จพระราชเทวีในรัชกาลที่ ๔ มีพระหฤทัยจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ได้ทูล
ถวายอักษรวิธและเครื่องราชประเพณีโบราณ และทางธรรมเนียมปฏิบัติตามบรมพุทโธบาท ได้ทรง
เป็นผู้รักษาบุญญาพระบรมมหาราชวัง และบังคับบัญชาพนักงานฝ่ายใน มีพระหฤทัยซื่อตรง
ดำรงอยู่ในความสัตย์สุจริตประกอบด้วยพระกุศลจิตมิได้เสื่อมคลาย มีพระสติปัญญาสามารถ
ในราชการต่าง ๆ และทรงทราบในทางพุทธศาสนาและราชศาสตร์ อักษรสมัยชำนาญในวิธีที่จะ
ผูกประพันธ์กาพย์กลอน ประพจน์พระองค์เสมอต้นเสมอปลาย ไม่มีเวลาที่จะยิ่งและหย่อน เป็นที่
ทรงเคารพนับถืออยู่แล้วเป็นอันมาก ครั้นเมื่อพระเจ้าบรมมหาราชวัง สมเด็จพระบรมราชยาสุดา
รัตนราชประยูร ทรงพระประชวรมาบ้างน้อยบ้างติดต่อนเนื่องกันมาถึง ๑๑ ปี ก็ได้ทรง
พระอุตสาหพยายามรักษาตรากตรำลำบาก มิได้ทรงเบื่อง่ายและคิดเห็นแก่ความลำบากของ
พระองค์ ด้วยประสงค์จะให้เป็นที่เบาพระราชหฤทัย ได้ทรงพระราชดำริการพระนคร ตลอดมา
จนถึงสมเด็จพระบรมราชยาสุดารัตนราชประยูรเสด็จสวรรคต นับว่าเป็นความชอบในพระองค์
อีกอย่างหนึ่ง

มาในกาลบัดนี้ พระเจ้าบรมมหาราชวัง สมเด็จพระบรมราชยาสุดารัตนราชประยูร เสด็จ
สวรรคตล่วงไปแล้ว เป็นที่ว่าเหวพระราชหฤทัยด้วยไม่มีพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ ซึ่งจะได้ช่วยดูแล
กิจการในพระบรมมหาราชวัง และเป็นที่ทรงเคารพสักการบูชาสืบไป ด้วยอาศัยเหตุที่
พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบุตรีได้ทรงทำนุบำรุงรักษาสมเด็จพระบรมราชชนนีมา
เป็นต้นนี้

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้สถาปนา พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า
หญิงบุตรี ขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมฝ่ายใน ยกขึ้นเป็นพระเจ้าอัยยิกาเธอ นับโดยฝ่ายสมเด็จพระ
พระบรมราชชนนีมีพระนามจากฤกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าอัยยิกาเธอ กรมหลวงวรเสนาบดีสุดา
อาทิกษรวรรคศรี ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ ตามพระราชกำหนดพระเจ้าอัยยิกาเธอ มีกรมใน
พระบรมมหาราชวัง ดำรงพระบรมราชอิสริยยศ วิมลเกียรติคุณดุษฎีศักดิ์ที่ควรเคารพ ยิ่งใหญ่
เสมอพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่สืบไป จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณ-

สารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิ์พัฒนามงคล ศุภอัฐวรผล ธนสารสมบุรณ์อดุลยศปรากฏไป
สิ้นกาลนาน

ให้ทรงตั้งเจ้ากรม เป็นหลวงวรเสนาธรรมาธิบดี ถือศักดินา ๖๐๐

ให้ทรงตั้งปลัดกรม เป็นขุนกัญญาภิเษกเกียรติพัฒน์ ถือศักดินา ๔๐๐

ให้ทรงตั้งสมุหบาญชี เป็นหมื่นนาริรัตนพลารักษ์ ถือศักดินา ๓๐๐

ให้ผู้ซึ่งได้รับตำแหน่งทั้ง ๓ นี้ ทำราชการในหลวงและในกรมตามอย่างธรรมเนียม
เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบาญชี ในพระองค์เจ้าต่างกรมสืบไป ขอให้มีความสุขสวัสดิ์เจริญเทอญ

ตามประกาศพระบรมราชโองการสถาปนาพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงบุตรี
ขึ้นเป็น พระเจ้าอัยยิกาเธอ พระองค์เจ้าหญิงบุตรี กรมหลวงวรเสนาธรรมาธิบดี นั้น แสดงให้เห็นได้
ว่าพระองค์ท่านได้ทรงปฏิบัติราชการสนองพระมหากรุณาธิคุณ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ก่อให้เกิดประโยชน์ทั้งในส่วนพระองค์และราชการแผ่นดินอยู่หลายประการ อาทิเช่น

๑. ในรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงรับราชการสนิทชิดใช้ เป็นพระบรมราชูปถัมภ์ ทั้งในยามที่
ทรงเป็นปกติและทรงพระประชวร มาตลอดรัชกาลจนเสด็จสวรรคต

๒. เมื่อสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ พระองค์เจ้าชายศิริวงศ์ พระราชโอรสองค์
ที่ ๖ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สิ้นพระชนม์ลง ทรงมีพระจิตาซึ่งยังทรงพระเยาว์
มากอยู่พระองค์หนึ่ง สมเด็จพระบรมอัยกาธิราชทรงมีความห่วงใยในพระหลานเธอพระองค์นี้นัก
ไม่อาจทรงปล่อยให้หม่อมในสมเด็จพระบรมราชมาตาทาย ผู้เป็นมารดาเลี้ยงดูบิดาแต่โดยลำพัง
โปรดให้ส่งเข้ามาไว้ในพระบรมมหาราชวังเพื่อสมเด็จพระบรมอัยกาจะได้ทรงอุปถัมภ์บำรุงไว้
ใกล้พระเนตรพระกรรณ เมื่อพระราชนัดดาเข้ามาอยู่ในพระบรมมหาราชวังแล้ว ก็โปรดให้
พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงบุตรี เป็นผู้ทรงทะนุบำรุง แสดงให้เห็นว่าทรงไว้วางพระราชหฤทัย
ในพระเจ้าลูกเธอพระองค์นี้อย่างมาก

พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงบุตรี ทรงรับทะนุบำรุงพระหลานอาพระองค์น้อยนี้
ด้วยความเอาพระทัยใส่ ถวายพระอักษร และถวายฝึกพระจริยามรรยาธอันควรแก่กุลสตรีใน
ราชสำนักอย่างดีที่สุด ทรงพยายามที่จะให้พระหลานน้อยพระองค์นี้ได้เข้าเฝ้าฯ ถวายงาน
ใกล้ชิดสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชเสมอ ๆ จึงทรงฝึกให้ถวายอยู่งาน (พัด) เป็นตั้งแต่ยังทรง
พระเยาว์

เรื่องการถวายอยู่งานพระเจ้าแผ่นดินนั้น ไม่ใช่เรื่องง่ายอย่างที่เรานึกกัน ต้องอยู่
ในท่าหมอบลงแขนกับพื้นแขนหนึ่ง อีกแขนหนึ่งจับพัดขนนกอย่างยาวโยกลงเฉียงพระองค์ เวลา
จะยกพัดขึ้นและโบกลงทุกครั้งต้องพลิกข้อพระกร ตะแคงพัดเวลาโบกขึ้น แล้วจึงบิดข้อพระหัตถ์
ให้หน้าพัดกั้นลมเมื่อเวลาโบกลง ทั้งยังต้องมีจังหวะจะโคน จะโบกเอาโบกเอาอย่างเราพัดเตา
ไฟนั้นไม่ได้ และก็เห็นจะทรงได้ครุติ ศึกษน้อยแม้จะยังทรงพระเยาว์อยู่ ก็ทรงสามารถถวาย
อยู่งาน (พัด) ได้สวยงามดีมาก เป็นที่โปรดปรานของสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชอย่างยิ่ง จึง

พระราชทานพระนามว่า “หม่อมเจ้าหญิงรำเพย”

๑. เมื่อหม่อมเจ้าหญิงรำเพยทรงเจริญพระชนม์ขึ้น พระองค์เจ้าหญิงบุตรีผู้ทรงเป็นอา
ก็ยิ่งทรงสั่งสมอบรมความรู้เกี่ยวกับราชประเพณีโบราณ ตลอดจนอักษรวิจิตรให้ทรงรอบรู้มากขึ้น
ควรแก่คุณสมบัติของขัตติยราชนารีพระองค์หนึ่ง ดังนั้น ใน พ.ศ. ๒๓๙๕ พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้พระราชทานสมมุติยาภิเษกขึ้นไว้ในที่พระอัครมเหสี ตำแหน่ง
พระราชเทวี ทรงมีพระราชโอรสเป็นชาย ๓ หญิง ๑ คือ

๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ฯ

๒ สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงจันทรมณฑล โสภณภควดี

๓ สมเด็จพระเจ้าฟ้าจาดุรนต์รัศมีฯ กรมพระจักรพรรดิพงษ์

๔ สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช

และเมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้าชายจุฬาลงกรณ์ฯ ได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ ก็ได้ทรงสถาปนา
พระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมราชชนนีขึ้นเป็น สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ภายหลังรัชกาลที่ ๖
เฉลิมพระปรมาภิไธยใหม่ว่า สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี

๒. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความเคารพสักการะเชิดชูบูชาใน
สมเด็จพระบรมพระยาสุดาร์ตนราชประยูร พระราชธิดาองค์ที่ ๒๖ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัวเป็นอันมาก ด้วยได้ทรงอุปการะบำรุงพระราชโอรส-ธิดาในสมเด็จพระเทพศิรินทรา
บรมราชินีมาตั้งแต่พระบรมราชชนนีสวรรคต ทรงถือเป็นเสมือนสมเด็จพระบรมราชชนนีองค์
ที่ ๒ ของพระองค์ จึงทรงกังวลห่วงใยในพระสรีรสุขแห่งสมเด็จพระบรมพระยาสุดาร์ตนราชประยูร
ยิ่ง สมเด็จพระบรมพระยาพระองค์นี้ประจวบพระโรคเรื้อรังติดต่อกันเป็นเวลาถึง ๑๑ ปี ตลอด
ระยะเวลาอันยาวนานนี้ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงบุตรี ได้ทรงอุตสาหะพยาบาล
รักษาด้วยความลำบากตรากตรำตลอดมามิได้ทรงเหน็ดเหนื่อย ทำให้เบ้าพระราชหฤทัยใน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างยิ่ง ทรงถือว่าพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์
เจ้าหญิงบุตรี ได้ทรงช่วยให้พระองค์เบ้าพระราชหฤทัย มีเวลานึกในราชการแผ่นดินได้ด้วยดี
ไม่ต้องมัวนั่งห่วงใยในพระอาการสมเด็จพระบรมพระยาสุดาร์ตนราชประยูรมากนัก เพราะมีผู้มี
คุณสมบัติพร้อมช่วยรักษาพยาบาลและอภิบาลอยู่ ทรงถือเหตุประการนี้เป็นความชอบในราชการ
แผ่นดินด้วย จึงทรงสถาปนาพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ ขึ้นเป็นเจ้าต่างกรม ชั้นกรมหลวง ไซ้แต่เท่า
นั้นยังโปรดให้ยกค่านำพระนามขึ้นเป็นพระเจ้าอัยยิกาเธอด้วย คำนำพระนามนี้มีความหมาย
ลึกซึ้ง คือตามสายแห่งราชสันตติวงศ์ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงบุตรี ทรงเป็น
อาในสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี จึงลำดับสายราชสันตติวงศ์ว่าทรงเป็นยาย (น้อย) ใน
พระองค์ด้วย การโปรดให้เจ้านายชั้นพระองค์เจ้าใช้คำนำพระนามว่าเป็นยายพระเจ้าแผ่นดินนั้น
นับเป็นการยกย่องพระราชทานเกียรติสูงสุดทีเดียว

นอกจากจะทรงคุณงามความดีดังประกาศไว้ในพระบรมราชโองการสถาปนาแล้ว

พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงบุตรี ยังทรงมีส่วนในการถวายพระอักษรขึ้นต้นแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และจอมพล สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข ด้วยดังปรากฏข้อความในหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕ ตอนที่กล่าวถึงพระราชประวัติไว้ดังนี้ “ทรงได้ศึกษาเล่าเรียนในสำนักพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงบุตรี ซึ่งเป็นขัตติยราชนารี ทรงรอบรู้อักษรสมัยและโบราณราชประเพณีอย่างดี นอกจากนั้นจอมพล สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ยังทรงกล่าวว่า ทรงได้รับการศึกษาขึ้นต้นจากราชตระกูลในสำนักวังนอกซึ่งสันนิษฐานว่า คือตำหนักสมเด็จพระเจ้าอัยยิกาเธอ กรมหลวงวรสรรษานุสุตา”

อนึ่ง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก็ทรงเล่าไว้ในหนังสือ “พระประวัติตรัสเล่า” เมื่อสมัยที่ทรงเป็นกำพร้าพระมารดาและทรงอยู่ในความดูแลของกรมหลวงวรสรรษานุสุตา ตั้งแต่พระชนมายุ ๑ พรรษา ไว้ดังนี้

“เริ่มแรกจำความได้ อายุเท่าไรบอกไม่ได้ เราอยู่ที่ตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอในรัชกาลที่ ๓ กรมหลวงวรสรรษานุสุตา ครั้งนั้นยังไม่ได้ทรงกรม ทรงพระนามพระองค์เจ้าบุตรีเจ้าจอมมารดาของท่านกับของเราเป็นญาติกัน เราเรียกท่านว่า “เจ้าครอกป่า” ภายหลังเมื่อคำว่าเจ้าครอกล่วงสมัยแล้ว เปลี่ยนเรียกว่าเสด็จป่า เรียกคุณยายท้าวสมศักดิ์ คือเจ้าจอมมารดาอึ่งเจ้าจอมมารดาของท่านว่า คุณยายแม่ ที่แปลว่า แม่เฒ่า ที่เจ้านายในรัชกาลที่ ๕ ผู้เป็นญาติข้างเจ้าจอมมารดาเรียกอย่างนั้นตรง ๆ เวลานั้นเรากำลังเจ็บแต่รู้ในภายหลังว่าเป็นซางขโมยเจ็บมากน่ากลัวไม่รอด เมื่อเราจำได้นั้นกำลังฟัน จำขุนทหารรักษา (นาค) ผู้รักษาได้ แก่เป็นคนแก่ดูเหมือนตกรกระแล้วแต่ผมยังดำ ไว้เปีย น้ำใจดี พูดอ่อนหวาน เราเป็นทารกแลกำลังเจ็บเข้าหาแลนั่งดักแก่ได้ ด้วยไม่กลัวแก่ให้กินยา แก่คงมีอุบายปลอมให้กินยา แต่ได้ยินว่าเรากินยาง่าย บางทีเป็นเพราะเจ้าครอกป่าของเราฝึกให้เจนมาก็ได้ ท่านทรงเล่าให้ฟังว่า ท่านจ้างให้กินยาถ้วยละ ๑ บาท เงินที่รับจ้างได้นั้นกองไว้ข้างตัว พอสิ้นก็กลับมาเป็นค่าจ้างใหม่ เมื่อเชื่องขึ้นหน่อยไม่ต้องมีใครจ้าง เป็นแต่ได้รับคำยอเสวยอย่างง่ายดีกว่าท่านพระองค์ชายใหญ่ คือกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ เท่านั้นก็พอ เหตุไฉนเราจึงไปอยู่ตำหนักเสด็จป่ากรมหลวงวรสรรษานุสุตานี้ มีคำเล่าว่า ในวันเผาศพเจ้าจอมมารดาของเราที่วัดราชาธิวาส พอกลับมาถึงตำหนักของเรา ยังไม่ทันขึ้น เราร้องให้ดิ้นรนไม่ยอมขึ้น ซี่มือไปทางตำหนักเสด็จป่ากรมหลวงวรสรรษานุสุตาที่อยู่ไม่ไกลถนนสายเดียวกันแต่ข้างละฟาก ครั้นเขาพาไปถึงนั้นหยุดร้องให้ ท่านรีบเลี้ยงไว้แต่วันนั้น แต่อย่างไรเราจึงไม่ได้อยู่ที่นั่นจนโตหารู้แน่ไม่ มีคำเล่าว่าท่านถูกแวงว่า เลี้ยงเด็กผู้ชายไม่ขึ้น กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ได้เคยเสด็จไปอยู่ที่นั่น ก็ประจวบอดแอด เราอยู่ที่นั่นก็เจ็บใหญ่”

จากที่ยกความในประกาศพระบรมราชโองการในพระราชพงศาวดารและในพระตำรัสตรัสเล่าของเจ้านายบางพระองค์มานี้ ก็ย่อมจะเห็นได้ว่า พระเจ้าอัยยิกาเธอฯ กรมหลวงวรสรรษานุสุตา

นั้น ทรงทะนุบำรุงเจ้านายที่ทรงมีความสำคัญต่อแผ่นดินมาอย่างยิ่งยวดมาทั้งนั้น เช่น อุปัฏฐาก สมเด็จพระบรมชนกนาถ อุปถัมภ์บำรุงถวายพระอักษรและถวายความรู้เกี่ยวกับราชประเพณี แก่ขัตติยนารี จนกระทั่งเมื่อทรงพระเจริญได้ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระบรมราชินี ในรัชกาล ที่ ๔ และพระบรมราชชนนี ในรัชกาลที่ ๕ ทรงถวายการรักษาพยาบาลเจ้านายผู้มีความ สำคัญต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นเวลานานถึง ๑๑ ปี อุปถัมภ์บำรุงเจ้านาย ซึ่งเมื่อเจริญพระชันษาขึ้นทรงสมณศักดิ์สูงสุดในคณะสงฆ์ไทย บุคคลที่เคยอยู่เบื้องหลังให้ความ ทะนุบำรุงบุคคลเหล่านี้ ย่อมต้องจัดว่าเป็นบุคคลที่มีความสำคัญอย่างยิ่งด้วย

ขอย้อนกล่าวถึงเรื่องคำแนะนำพระนามพระองค์เจ้าหญิงบุตรีว่า ในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งได้ทรง สถาปนาขึ้นเป็นเจ้าต่างกรมชั้นกรมหลวง และโปรดให้ยกคำแนะนำพระนามขึ้นเป็นพระเจ้าอัยยิกาเธอ นั้น โดยเหตุที่คำแนะนำพระนามนี้ หมายถึงทรงเป็นยาย (น้อย) ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว เมื่อเปลี่ยนรัชกาลใหม่ก็จะต้องเปลี่ยนคำแนะนำพระนามไปตามลำดับญาติอีก เพื่อให้ เป็นที่กำหนดสังเกตง่าย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระบรมราชโองการ ประกาศใช้คำแนะนำพระนามพระบรมวงศานุวงศ์ใหม่ ดังนี้

ประกาศคำแนะนำพระนามพระบรมวงศานุวงศ์

มีพระราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า เมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๙ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้คำแนะนำพระนามพระบรมวงศา- นुวงศ์เปลี่ยนตามรัชกาล ความแจ้งอยู่แล้วนั้น บัดนี้ทรงพระราชดำริเห็นควรที่จะแก้ไขต่อไปให้ เป็นการเรียบร้อยเป็นที่กำหนดสังเกตง่าย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขคำแนะนำพระนาม พระบรมวงศานุวงศ์บางหมู่ ดังนี้

พระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลก่อน ๆ มา ให้ใช้คำนำว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระเจ้าบรมวงศ์เธอตามพระเกียรติยศ และให้หมายชั้นตามรัชกาล เป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ถ้าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๑ ชั้น ๒ ชั้น ๓ ชั้น ๔ ตามลำดับ

ฯลฯ

ประกาศมา ณ วันเสาร์ที่ ๑๕ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ เป็นวันที่ ๒๔๗ ใน รัชกาลปัจจุบัน

โดยประกาศฉบับที่กล่าวนี้พระราชโอรส พระราชธิดา ในพระมหากษัตริย์ จึงมีคำนำ พระนามเพียง ๓ ลำดับ ดังนี้

๑. สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ หรือพระเจ้าลูกยาเธอ พระเจ้าลูกเธอ ตามพระเกียรติยศ

๒. สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ หรือ พระเจ้าพี่นางเธอ พระเจ้าพี่นางเธอ ตามพระเกียรติและตามเพศ

๓. ที่พระชนมายุสูงเป็นพระประยูรญาติตั้งแต่ชั้น อา น้า ป้า ลุง ของพระมหากษัตริย์ พระองค์ที่ทรงราชย์อยู่ ใช้คำนำพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ หรือพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ตามพระเกียรติยศ

โดยเหตุนี้ คำนำพระนามพระเจ้าอัยยิกาเธอ พระองค์เจ้าหญิงบุตรี จึงเปลี่ยนเป็น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ (ชั้น ๓) พระองค์เจ้าหญิงบุตรี กรมหลวงวรเสธษฐสุตา ตั้งแต่บัดนั้นมา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๓ พระองค์เจ้าหญิงบุตรี กรมหลวงวรเสธษฐสุตา ประชวร พระโรคชรา สิ้นพระชนม์ เมื่อ ๑ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๕๐ พระชันษา ๘๐ ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสลดพระราชหฤทัยยิ่งนัก โปรดเกล้าฯ ให้ถวายพระเกียรติ แก่พระศพอย่างเต็มที่ พระราชทานพระโกศทองใหญ่ ซึ่งเป็นพระโกศทรงพระบรมศพพระมหากษัตริย์ สมเด็จพระอัครมเหสี ให้ทรงพระโกศทองใหญ่นี้สำหรับเจ้านายชั้นลูกหลวงพระยศ พระองค์เจ้าต่างกรม น้อยพระองค์นักที่จะได้รับพระราชทาน จะต้องเป็นผู้ทรงบำเพ็ญประโยชน์ แก่แผ่นดิน และเบี่ยงพระยุคลบาทอย่างเด่นชัดจริง การพระเมรุพระราชทานเพลิงพระศพ ตรัส ไว้ว่าจะต้องจัดเป็นเมรุกลางเมือง คือต้องสร้างพระเมรุขึ้นที่ท้องสนามหลวงด้วยเช่นกัน

เรื่องพระเมรุถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระศพ สมัยนั้นจัดอยู่ ๓ แห่ง สำหรับ พระเกียรติยศสูงสุด เช่น พระมหากษัตริย์ สมเด็จพระอัครมเหสี เจ้านายที่ทรงศักดิ์สูงมีความ สำคัญต่อแผ่นดินมาก สร้างพระเมรุถวายที่ท้องสนามหลวงเรียก เมรุกลางเมือง

เจ้านายที่ทรงศักดิ์รอง ๆ ลงมา สร้างเมรุพระราชทานเพลิงที่สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส ส่วนที่รองลงมาอีกก็สร้างเมรุพระราชทานเพลิงพระศพที่วัดสระเกศวรวิหาร

แต่อย่างไรก็ตามการพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๓ พระองค์เจ้าหญิง บุตรี กรมหลวงวรเสธษฐสุตา หาได้จัดขึ้นในรัชกาลที่ ๕ ไม่ เนื่องจากเหตุผลประการใด ไม่พบเอกสารหลักฐานใดบันทึกไว้ หากแต่ได้รื้อรอมาจนถึงรัตนโกสินทรศก ๑๓๑ ในรัชกาล ที่ ๖ จึงได้โปรดให้มีการจัดสร้างพระเมรุพระราชทานเพลิงขึ้น โดยดำเนินรอยพระราชประสงค์ สมเด็จพระบรมชนกนาถที่ตรัสไว้ทุกประการ ดังหมายกำหนดงานต่อไปนี้

หมายกำหนดงาน พระเมรุท้องสนาม รัตนโกสินทรศก ๑๓๑ เดือนมีนาคม

ฯลฯ

เสนาบดีกระทรวงวัง รับพระบรมราชโองการเหนือเกล้าฯ สั่งว่า พระศพพระเจ้าบรม วงศ์เธอ (ในรัชกาลที่ ๓) กรมหลวงวรเสธษฐสุตา กับพระศพพระอรรคชายาเธอ (ในรัชกาล

ที่ ๕) พระองค์เจ้าอุบลรัตนนารีนาค และพระศพสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพิจิตร-
เจษฎ์จันทร์ กับเจ้าฟ้ากรมขุนสวรรคโลกลักษณวดี ทั้ง ๔ พระองค์นั้น สมเด็จพระบรม
ชนกาธิราช พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชปรารภไว้ชั้นเดิมว่า จะ
พระราชทานเพลิงที่ท้องสนาม แล้วภายหลังต่อมาเมื่อได้โปรดเกล้าฯ ให้มีงานพระเมรุที่สวนมิสกวัน
แทนพระเมรุท้องสนามขึ้นคราวหนึ่ง ก็ได้มีกระแสพระราชดำริว่า จะพระราชทานเพลิง
พระศพทั้ง ๔ นี้ที่สวนมิสกวันเหมือนการพระเมรุท้องสนามหลวง ได้ย้ายมาทำที่สวนมิสกวัน
อันเป็นสถานใกล้ที่ประทับนั้น แต่การอันนี้ยังค้างอยู่ บัดนี้เป็นเวลาสมควรที่จะพระราชทานเพลิง
ได้ จึงทรงพระราชดำริว่าที่สวนมิสกวันถ้ามีงานพระเมรุจะต้องทำการปลูกสร้างมาก แลทั้ง
เป็นระยะทางไกลที่จะต้องเชิญพระศพมาไม่สู้จะเป็นความสะดวก สมควรจะทำการพระเมรุ
พระราชทานเพลิงท้องสนามตามพระบรมราชประสงค์ ซึ่งได้ทรงพระราชปรารภไว้แต่เดิม
เพื่อการปลูกสร้างจะได้ลดน้อยลงแลเป็นความสะดวกแก่การงาน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนเรศวรฤทธิ์ ทรงอำนาจการให้กรมศิลปากรทำการสถาปนา
พระเมรุขึ้นที่ท้องสนามตามราชประเพณีแต่ก่อน ซึ่งจะได้พระราชทานเพลิงพระศพทั้ง ๔
ที่ได้กล่าวพระนามมาในเบื้องต้นแล้ว จะได้พระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าพี่นางเธอ พระเจ้า
น้อยยาเธอแลศพเจ้าจอมมารดา ผู้ที่สมเด็จพระบรมชนกาธิราชได้ทรงพระราชปรารภไว้แล้วว่า
จะพระราชทานเพลิงเนื่องกันกับพระศพทั้ง ๔ แลทั้งจะได้พระราชทานเพลิงพระศพพระบรม-
วงศานุวงศ์ ที่ควรพระราชทานเพลิงต่อเนื่องงานนั้นด้วยในเบื้องปลายต่อไป

อนึ่ง งานพระเมรุท้องสนาม ได้เปลี่ยนราชประเพณีตั้งการบำเพ็ญพระราชกุศลเป็น
มีงานในพระบรมมหาราชวัง ตั้งแต่งานพระบรมศพเป็นปฐมมาแล้ว ก็สมควรจะตั้งพระศพ มีการ
บำเพ็ญพระราชกุศลที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาทเสียก่อนแล้ว จึงเชิญพระศพสู่พระเมรุ
พระราชทานเพลิงนั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งการพระราชกุศลในงานพระราชทาน
เพลิงพระศพแลศพ ณ พระเมรุท้องสนาม โดยมีกำหนดงาน ดังนี้

เริ่มงาน

การพระราชกุศลถวายสักการพระบรมอัฐิ

วันที่ ๖ มีนาคม

(๑) เจ้าพนักงานจะได้แต่งพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาทเป็นที่บำเพ็ญพระราชกุศล เชิญ
พระพุทธรูปประจำพระบรมอัฐิขึ้นประดิษฐานบนโต๊ะหมู่แว่นฟ้า ประดับด้วยเครื่องนมัสการ

(๒) แลเชิญพระบรมอัฐิ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ๑ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑ สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก ๑
ขึ้นประดิษฐานบนบุษบกเหนือพระแท่นแว่นฟ้า สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ๑ สมเด็จพระ

พระศรีสุริเยนทรบรมราชินี ๑ สมเด็จพระศรีสุลาไลย ๑ สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ๑ ขึ้นประดิษฐานเหนือโต๊ะหมู่แว่นฟ้า ประดับด้วยเครื่องสูงบังแทรกแลเครื่องบรมราชูปโภคเฉลิมพระเกียรติยศ ทั้งเครื่องถวายเป็นสักการะพร้อม

(๓) เวลาบ่ายแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินด้วยขบวนรถม้า พระที่นั่งแต่พระราชวังสวนดุสิต ออกทางประตูกวาง มีกองทหารม้านำแลตามเสด็จทางพระลาน เข้ามาตามถนนราชดำเนิน แลถนนสนามไชย ยังพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาท เสด็จเข้าทาง ประตูเทวาทิทักษ์ ประทับรถพระที่นั่ง ณ ทางเข้าศาลาพระที่นั่งศิลาโลยมหาปราสาท กรมพระ-
ตำรวจนาเสด็จบทธจรโดยทางลาดพระบาท ผ่านข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือน ผ้าทูลละอองธุลี-
พระบาทอยู่ที่ปราข้างเหนือโรงสังเคตแล้วเสด็จผ่านข้าราชการฝ่ายในชวานอกกวาง ผ้าทูลละออง-
ธุลีพระบาทอยู่ที่ปราข้างใต้โรงสังเคต เสด็จขึ้นพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ทางอัฒจันทร์กลางแพนก
ข้างใต้ พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายในผ้าทูลละอองธุลีพระบาท ทรงจุดเทียนเครื่องสักการะ
พระพุทธรูป แลเครื่องถวายเป็นสักการะพระบรมอัฐิแล้ว ทรงทอดผ้าไตร สดับปกรณ์ พระสงฆ์
ตามจำนวนพระบรมอัฐิสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินรัชกาลละ ๑๐ รูป สมเด็จพระพันปีหลวงรัชกาลละ
๕ รูป รวม ๗๕ รูป ขึ้นสดับปกรณ์ และมีสดับปกรณ์รายร้อยอีก ๕๐๐ รูป เมื่อพระสงฆ์
ถวายอนุโมทนา พระราชาคณะถวายอดิเรก แลถวายพระพรลาแล้วเสด็จกลับ

งาน (ที่ ๑) พระศพ

พระบรมวงศ์เธอ (ในรัชกาลที่ ๓) กรมหลวงวรเสษฐสุตา กับ
พระอรรคชายาเธอ (ในรัชกาลที่ ๕) พระองค์เจ้าอุบลรัตนนารีนาค
พระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารดาแช่ม ด้วย
วันที่ ๗ มีนาคม

(๔) เวลาเช้า เจ้าพนักงานจะได้เชิญพระพุทธรูปแลพระบรมอัฐิกลับแล้ว เชิญพระพุทธรูป
ประจำพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสษฐสุตา กับพระพุทธรูปประจำพระศพ
พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตนนารีนาค มาประดิษฐานบนโต๊ะหมู่แว่นฟ้าที่พระที่นั่ง
สุทไธสวรรย์ปราสาท

(๕) เวลาทุ่ม ๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินโดยรถยนต์พระที่นั่ง
ยังหออุเทศทักษิณา ทรงทอดผ้าขาวพับสดับปกรณ์พระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวง
วรเสษฐสุตาแล้ว เจ้าพนักงานจะได้เชิญพระศพขึ้นรถพระวอวิมานเสร็จ เสด็จพระราชดำเนิน
มายังพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาทรับพระศพ

(๖) เจ้าพนักงานจะได้เดินขบวนรถม้าเชิญพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง
วรเสษฐสุตา แต่หออุเทศทักษิณาพระราชวังสวนดุสิตมาบรรจบขบวนเชิญพระศพพระอรรค-

ชายาเธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตนนารีนาค ซึ่งได้เชิญขึ้นรถพระวอวิมาน มีขบวนรถม้าเช่นเดียวกัน
แห่แต่หอธรรมสังเวชออกประตูศรีสุนทรแลประตูเทวาภิรมย์ มาถนนท้ายวัง รอขบวนอยู่ที่ทาง
จะรวมเข้าถนนสนามไชยนั้น เข้าเป็นขบวนเดียวกันแล้วเดินขบวนตามถนนสนามไชยขึ้นมา
ข้างเหนือเข้าประตูศักดิ์ไชยสิทธิ์ เชิญพระศพลงพระเสลี่ยงแว่นฟ้าขึ้นพระที่นั่งสุทไธสวรรย์
ปราสาท ประดิษฐานเหนือพระแท่นแว่นฟ้า ประกอบพระโกศประดับด้วยเครื่องสูงและเครื่อง
ราชอิสริยยศ พระสงฆ์เริ่มสวดพระอภิธรรมแลประโคมไตรสังข์กลองชนะตามพระเกียรติยศ
ตั้งแต่ค่ำวันนี้ถึงกลางคืนแลกลางวันตลอดไป

(๗) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดผ้าไตรสังเคต แลผ้าไตรกับผ้าขาวพับพระสงฆ์
ลำดับปรกณ ถวายอนุโมทนา พระราชาคณะถวายอดิเรก แลถวายพระพรลาแล้วเสด็จกลับ

(๘) แลศพเจ้าจอมมารดาเข้ม ที่วังพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี เมื่อเจ้าภาพ
ตั้งการบำเพ็ญพระกุศล จะได้มีพระสงฆ์สวดพระอภิธรรม แลกลองชนะประโคมทั้งกลางคืน
แลกลางวันตามเกียรติยศที่ได้พระราชทานในเวลามิงานนั้นด้วย

วันที่ ๘ มีนาคม

(๙) เวลาเช้า เจ้าภาพทำการกุศลที่พระศพบนพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาท และ
พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าบำเพ็ญพระกุศลจนเวลาบ่าย

(๑๐) เวลาบ่าย ๕ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินด้วยขบวน
รถม้าพระที่นั่ง แต่พระราชวังสวนดุสิต ยังพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาท โดยระยะทางเหมือน
วันก่อน พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท เหมือน
งานถวายสักการะพระบรมอัฐิ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล มีเทศนาศราทธพรดกัณฑ์ ๑ พระ-
ราชาคณะสวดศราทธพรด ๓๐ รูป และมีลำดับปรกณไตรสังเคตกับผ้าไตรแลผ้าขาวพับ
พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา พระราชาคณะถวายอดิเรก แลถวายพระพรลาแล้ว นักพรตญวนกับจีน
ขึ้นสวดสังเวคณลำดับปรกณเสร็จเสด็จกลับ

(๑๑) เวลาค่ำ สมเด็จพระบรมราชินีพระพันปีหลวง ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล มี
ลำดับปรกณพระศพแล้ว พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในบำเพ็ญพระกุศลจนสิ้นเวลา

วันที่ ๙ มีนาคม

(๑๒) เวลาเช้า เจ้าภาพแลพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าบำเพ็ญการพระกุศลไปจน
เวลาเที่ยง

(๑๓) เวลาบ่ายโมง ๑ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า
กรมขุนลพบุรีราเมศวร์ ทรงทอดผ้าของหลวงบำเพ็ญพระราชกุศล พระสงฆ์ลำดับปรกณแล้ว

(๑๔) เวลาบ่าย ๒ โมง เจ้าพนักงานเชิญพระศพขึ้นพระเสลี่ยงแว่นฟ้า ลงจากพระที่นั่ง
สุทไธสวรรย์ปราสาท ออกทางประตูศักดิ์ไชยสิทธิ์ เชิญพระโกศ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง

วรเศรษฐสุตา ขึ้นประดิษฐานบนพระมหาพิไชยราชรถ พระโกศพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตนนารีนาค ขึ้นประดิษฐานบนเวไชยันตราขรถ มีราชรถสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอ่านพระอภิธรรม ตั้งขบวนกองทหาร พร้อมด้วยแตรสังข์ กลองชนะเครื่องสูง อินทร์พรหมแลคู่เคียงแห่พระศพตามพระเกียรติยศที่ถนนสนามไชย

(๑๕) ในเวลาบ่าย ๒ โมงนั้น เจ้าพนักงานจะได้ยกโกศศพเจ้าจอมมารดาแช่มขึ้นรถแปลงมีขบวนแห่ตามเกียรติยศ แต่วังพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี มาทางถนนสามเสน เข้าในพระนครมาตามถนนจักรพงษ์ หยุดขบวนรอลู่เชิงสะพานเสี้ยว เมื่อได้เดินขบวนแห่พระศพเลี้ยวถนนราชินีผ่านเชิงสะพานเสี้ยว แล้วจึงจะได้เดินขบวนแห่ศพเจ้าจอมมารดาแช่มข้ามสะพานผ่านพิภพลีลา เข้าเชื่อมท้ายขบวน

(๑๖) เวลาบ่าย ๓ โมง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินโดยขบวนรถม้าพระที่นั่ง กองทหารม้านำแลตามเสด็จแต่พระราชวังสวนดุสิต โดยระยะทางอย่างวันก่อน เมื่อขบวนข้ามสะพานผ่านพิภพลีลาแล้วเลี้ยวถนนราชินีมายังพระเมรุ ประทับล้นพลาลพระเมรุ ท้องสนาม พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท

(๑๗) จะได้เดินขบวนแห่พระศพแต่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาทมาตามถนนสนามไชยถนนราชดำเนินใน เลี้ยวถนนราชินีสู่พระเมรุ ประทับราชรถพระศพตรงพระเมรุ ด้านเหนือ เชิญพระโกศสู่เกรินเลื่อนลงมาประดิษฐานบนพระยานมาศสามคาน เดินขบวนแห่พระศพเข้าเวียนพระเมรุแล้วเลื่อนพระโกศยังเกรินเชิญขึ้นบันไดนาคสู่พระเมรุ ปิดพระสูตร เปลื้องพระโกศทองคำ เชิญพระโกศลงในขึ้นประดิษฐานบนพระจิตกาธารประกอบพระโกศจันทน์ประดับเครื่องพระราชทานเพลิงเสร็จจึงจะได้เปิดพระสูตรแลบ่านพระฉาก

(๑๘) แลศพเจ้าจอมมารดาแช่มนั้น เมื่อเชิญพระศพเข้าเวียนพระเมรุ ก็จะได้ยกโกศลงยังเสลี่ยงแปลง เดินขบวนมารอไว้ที่ทางจะเข้าลานพระเมรุ พอพระศพเวียนพระเมรุเสร็จ เชิญขึ้นเกรินจึงจะได้เดินเสลี่ยงแปลงสู่เมรุน้อย ยกโกศเข้าในเมรุ เวียนฐานที่พระราชทานเพลิงแล้ว จึงตั้งในที่พระราชทานเพลิง

(๑๙) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นประทับในพระเมรุพิमानมุขตะวันตก พระบรมวงศานุวงศ์ แลข้าราชการผู้ใหญ่เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล มีพระธรรมเทศนาถกณฑ์ ๑ จบแล้ว เสด็จพระเมรุประทับมุขใต้ ทรงทอดผ้าไตรสดับปกรณ์ แลบังสุกุลเสร็จ พระราชทานเพลิงแล้วประทับในพระเมรุพิमानมุขตะวันออกจนเวลาพอสมควรแล้วเสด็จกลับ

(๒๐) พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน และเจ้าจอม ขึ้นถวายเพลิงพระศพ ทางมุขพระเมรุ ด้านใต้ลงอัมรินทร์มุขตะวันตก ไปเผาศพที่เมรุน้อยแล้วกลับยังพระเมรุพิमान ทางร้านดอกไม้ ด้านใต้ แด่ข้าราชการฝ่ายในแลชวามอวกว้าง ขึ้นถวายเพลิงพระศพเมื่อฝ่ายหน้าถวายเพลิงแล้ว ทางอัมรินทร์ร้านดอกไม้ด้านใต้ขึ้นทางมุขกระสันพระเมรุด้านตะวันตก แลกลับลงมาเผาศพ

ที่เมรุน้อยแล้ว ลงทางอัมพจันทร์เมรุน้อยด้านใต้กลับยังที่นั่งเดิม

(๒๑) พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้า ขึ้นถวายเพลิงพระศพเมื่อพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในถวายเพลิงแล้ว ทางมุขพระเมรุด้านใต้ ลงทางอัมพจันทร์ด้านตะวันตก เผาศพที่เมรุน้อยแล้ว กลับมายังพระเมรุพิมานหรือพลับพลา ตามทางมุขพระเมรุด้านใต้ตามเดิม

(๒๒) ข้าราชการ ขึ้นถวายเพลิงพระศพเมื่อพระบรมวงศานุวงศ์ถวายเพลิงแล้วทางพระเมรุมุขตะวันออก ลงทางอัมพจันทร์ด้านใต้ วนไปลงทางมุขกระสันด้านตะวันตก เผาศพที่เมรุน้อยแล้ว ลงทางอัมพจันทร์เมรุน้อยด้านเหนือ กลับมายังที่นั่งแห่งเดิม

(๒๓) พระสงฆ์ขึ้นถวายเพลิงพระศพพร้อมกันกับข้าราชการทางพระเมรุมุขเหนือ ลงทางอัมพจันทร์มุขกระสันด้านตะวันตก เผาศพที่เมรุน้อยแล้ว ลงทางอัมพจันทร์เมรุน้อยด้านเหนือ กลับยังที่พักพระสงฆ์

(๒๔) เมื่อเชิญพระศพสู่พระเมรุ พระสงฆ์จะได้สวดพระอภิธรรม ๔ สร้าง และมีแตرسังข์กลองชนะประจำประโคมตามพระเกียรติยศตลอดงานพระราชทานเพลิง สมพระอัฐิไว้ดินหนึ่ง

วันที่ ๑๐ มีนาคม

(๒๕) เวลาเช้าโมง ๑ เจ้าพนักงานภูษามาลาดับเพลิงแล้ว แจงแลแปรพระรูป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินโดยขบวนรถม้าพระที่นั่งสู่พระเมรุประทับพลับพลาพนักงานเดินสามหาบแล้วเสด็จขึ้นสู่พระเมรุ ทรงทอดไตรแปรสามหาบ พระสงฆ์สดับปกรณ์แล้ว สรงแลเก็บพระอัฐิลงบรรจุในพระโกศ เจ้าพนักงานเชิญขึ้นประดิษฐานบนบุษบกเหนือพระแท่นแว่นฟ้าในพระเมรุพิมาน เสด็จประทับมุขตะวันออก เลี้ยงพระสามหาบ แลพระราชทานเงินแก่เจ้าพนักงานผู้อยู่งานถวายเพลิงตามราชประเพณี เมื่อพระฉน์แล้วมีสดับปกรณ์เสร็จเสด็จกลับ

(๒๖) ส่วนอัฐิเจ้าจอมมารดาเข้ม เมื่อเดินสามหาบเสร็จ โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าภาพทอดผ้าไตรบังสุกุลแลเก็บอัฐิแล้ว ตั้งบนม้าหมู่ในเมรุน้อยนั้น เลี้ยงพระสามหาบที่มุขกระสันตะวันตก แลบังสุกุลที่นั่นจนเสร็จแล้ว พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงปราจิณกิติบดี จะได้รับอัฐิไปวาง

(๒๗) เวลาบ่าย ๔ โมง เมื่อเจ้าภาพบำเพ็ญการพระราชกุศลเสร็จ จะได้เชิญพระอัฐิพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสธษฐสุตา ขึ้นพระราชนางองค์ ๑ พระอัฐิพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตนนารีนาค ขึ้นพระราชนางองค์ ๑ เดินขบวนแห่กองทหารตามพระเกียรติยศ แต่พระเมรุโดยถนนราชินีเลี้ยวถนนราชดำเนินในมาตามถนนสนามไชย เข้าประตูศักดิ์ไชยสิทธิ์เชิญพระอัฐิขึ้นพักบนพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาทแล้ว จะได้จัดเป็นขบวนน้อยเชิญพระอัฐิกรมหลวงวรเสธษฐสุตาไปประดิษฐานไว้ ณ หอพระนาคในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และเชิญพระอัฐิพระองค์เจ้าอุบลรัตนนารีนาคเข้าประตูราชสำราญส่งยังตำหนัก

(๒๘) แลเจ้าพนักงานจะได้เชิญพระอังคาร พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสนาภสุตา ด้วยขบวนรถม้าไปส่งที่ตำหนักจันทร์ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร พักไว้จนถึงโอกาสที่สมควร จึงจะได้เชิญไปบรรจุในอนุสาวรีย์วัดนิเวศธรรมประวัติ

(๒๙) แลจะได้เชิญพระอังคารพระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตนนารีนาค ด้วยขบวนรถม้ารถ ๑ กับยกอังกะเร้าจอมมารดาเข้ม ขึ้นรถม้าอีกรถ ๑ ไปพักไว้ที่การเปรียญ วัดราชบพิธ เพื่อจะได้บรรจุต่อไป

การแต่งกาย

วันที่ ๖ มีนาคม เวลาค่ำ	แต่งเต็มยศขาว ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ สายสพายมหาจักรี
วันที่ ๗ มีนาคม เวลาค่ำ	แต่งเครื่องยศตามปกติ (ไว้ทุกข์)
วันที่ ๘ มีนาคม เวลาเย็น	แต่งเต็มยศขาว (ไว้ทุกข์) ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ สายสพายมหาวรรณาภรณ์
วันที่ ๙ มีนาคม เวลาบ่าย	แต่งเต็มยศ (ไว้ทุกข์) ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ สายสพายมหาจักรี
วันที่ ๑๐ มีนาคม เวลาเช้า	แต่งเต็มยศขาว (ไว้ทุกข์) ประดับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ สายสพายปฐมจุลจอมเกล้า
เวลาเย็น	แต่งครึ่งยศ (ไว้ทุกข์)

เชิงอรรถ

๑. พระมหาพิชัยราชรถ - ราชรถทรงพระบรมศพพระมหากษัตริย์หรือ สมเด็จพระอัครมเหสี
๒. เวไชยันตราราชรถ - ราชรถทรงพระศพพระบรมราชวงศ์ชั้นเจ้าฟ้า
๓. มหาวรรณาภรณ์ - คือช้างเผือกชั้นที่ ๑ หรือประธมาภรณ์ช้างเผือก ในปัจจุบัน

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ

พันตรีหญิง คุณหญิง ฝอบ โปะษะกฤษณะ เรียบเรียง

บทนำ

ในวันเสาร์อาทิตย์ซึ่งมีการติดตลาดนัดที่สนามหลวง^(๑)นั้น ผู้คนมากหน้าหลายตาต่างก็มุ่งไปซื้อหาสิ่งของต่าง ๆ ทั้งของกิน ของใช้นานาชนิด เพราะที่ตลาดนัดแห่งนี้มีสินค้าเกือบจะเรียกได้ว่ามีทุกอย่าง ทุกราคา ใครต้องการอะไรไปที่สนามหลวงแล้วไม่ผิดหวัง ถ้าท่านผู้ใดต้องการดูหรือหาซื้อสินค้าประเภทหนังสือแล้ว ก็จะต้องเดินลงสะพานผ่านพิภพลีลา ตรงข้ามกรมประชาสัมพันธ์ พอเลี้ยวซ้ายตรงสนามหลวงจะแลเห็นนางพระธรณีบีบมวยผม และมีร้านหนังสือที่ด้านนั้นมากมาย ในสมัยนั้นนางพระธรณีนี้ไม่ค่อยมีความหมาย แต่ในสมัย ๗๐ ปีที่แล้วมารูปนางพระธรณีหรือคนทั่วไปเรียกว่า แม่พระธรณีบีบมวยผม นี้มีความหมายต่อประชาชนคนกรุงเทพฯ มาก เพราะที่มวยผมนั้นเองจะมีน้ำประปาไหลมาไม่ขาดสายให้ประชาชนคนในกรุงเทพฯ ได้ร่อนน้ำสะอาดไปไว้ดื่มแก้กระหาย และปลอดภัย เพราะคนส่วนมากยังใช้น้ำในแม่น้ำลำคลอง สมัยนั้นการประปายังไม่เจริญแพร่หลายเช่นเดี๋ยวนี้ มีประปาสาธารณะเพียงไม่กี่แห่ง ผู้ที่สร้างท่อประปาสาธารณะเป็นรูปพระธรณีบีบมวยผมอันสวยงาม นั้นก็คือ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระพันปีหลวง ในรัชกาลที่ ๖ หรือ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถในรัชกาลที่ ๕ นั้นเอง พระองค์ได้ทรงสร้างเป็นอุทกทานเพื่อให้ประชาชนผู้ซึ่งพระองค์ทรงถือว่าเป็น “เพื่อนแผ่นดิน” ของพระองค์ท่าน ได้รับพระราชทานน้ำอันใสสะอาดปราศจากเชื้อโรค

พระราชประวัติ

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ เป็นพระมเหสีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี เป็นพระราชธิดาองค์ที่สามในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าจอมมารดาเปี่ยม ประสูติเมื่อวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๐๖

พระองค์มีพระเจ้าพี่และพระเจ้าน้อง ร่วมพระอุทร (ร่วมท้อง) คือ

๑. พระองค์เจ้าชายอนุภาครรณอนันตนาโฆไชย (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอนุภาครรณอนันตนาโฆไชย)
๒. พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ (สมเด็จพระนางเจ้าสุทนต์มณี)
๓. พระองค์เจ้าหญิงสุนันทากุมารีรัตน์ (สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี)

(๑) ตลาดนัดสนามหลวงย้ายไปที่สวนจตุจักร เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๙

๔. พระองค์เจ้าหญิงสว่างวัฒนา (สมเด็จพระศรีสวรินทราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ในรัชกาลปัจจุบัน)

๕. พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ (สมเด็จพระกรมพระสวัสดิวัตน์วิศิษฐ์ พระราชบิดา สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗)

พระองค์เป็นพระราชธิดาที่สมเด็จพระบรมชนกนาถ คือพระราชบิดา ทรงพระเมตตา มาก ดังสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าไว้ในเรื่องความทรงจำว่า เมื่อเสด็จประพาส ในที่ใด ๆ ก็โปรดให้สมเด็จพระทับบนพระเพลาคือตก คู่กับพระพี่นางพระองค์เจ้าสว่างวัฒนา ถ้าไปทางไกลหน่อยก็ประทับที่ชอกพระชนอง สมเด็จพระบรมชนกนาถเสด็จสวรรคตเสียแต่ เมื่อพระองค์มีพระชันษาเพียง ๕ ปีเท่านั้น

เมื่อยังทรงพระเยาว์ก็ได้ทรงศึกษาเล่าเรียนตามพระราชประเพณี เป็นที่เล่ากันว่า พระองค์ทรงมีพระปัญญาเฉียบแหลม แต่บางทีก็ดื้อ เช่นเวลาพระอาจารย์ถวายอักษรก็ไม่ยอม ทรงอ่านดัง ๆ พระอาจารย์ไม่ทราบ ว่า ทรงสามารถตามได้เพียงไหน ต้องไปร้องทุกข์ต่อเจ้าจอม มารดา เจ้าจอมมารดาทูลต่อว่า ก็ตรัสว่า ฉันท่านได้แล้ว เจ้าจอมมารดาบังคับให้ทรงอ่านให้ฟัง ก็ได้จริงดังที่ตรัสไว้

ในขณะนั้นการศึกษาเล่าเรียนยังไม่เหมือนสมัยนี้ เจ้านายฝ่ายในที่ทรงเชี่ยวชาญในการ หนังสือก็เหลือน้อยพระองค์ แต่ด้วยเหตุที่ทรงมีพระสติปัญญาเฉียบแหลมมาแต่ยังทรงพระเยาว์ ประกอบกับเมื่อทรงพบเห็นสิ่งใด ทรงหมั่นฟัง จึงเป็นพื้นฐานที่ได้ทรงทำงานสำคัญ ๆ ของแผ่นดิน ในเวลาต่อมา

เมื่อทรงเจริญวัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงตั้งไว้ในตำแหน่ง พระมเหสีคือเป็น พระนางเธอ เสาวภาผ่องศรี พระนางเธอ พระวรราชเทวี พระอัครราชเทวี ซึ่งเป็นยศพระมเหสีที่สูงขึ้นตามลำดับ และใน พ.ศ. ๒๔๔๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสยุโรป ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการ แทนพระองค์ ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ

ในฐานะพระมเหสี

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงอยู่ในตำแหน่งพระมเหสีที่สูงขึ้นมาเป็นลำดับ ก็เป็นพยานให้เห็นชัดว่า ได้ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจรับราชการตามหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายเป็นอย่างดี สำหรับ ส่วนพระองค์นั้น ก็ได้ทรงรับใช้ใกล้ชิดพระเจ้าอยู่หัวเสมอมา จนเป็นที่รักใคร่โปรดปราน พระองค์ ทรงเป็นผู้ที่ช่างสังเกตและศึกษาหาความรู้เพิ่มเติมอยู่เสมอจึงรู้พระราชหฤทัยพระเจ้าอยู่หัว ว่าจะต้องพระประสงค์สิ่งใด ก็ทรงสามารถรับใช้ได้ถูกต้อง และสามารถสนทนาเรื่องต่าง ๆ ให้เป็นที่เพลิดเพลินพระราชหฤทัยพระเจ้าอยู่หัวจึงไว้วางพระราชหฤทัย และทรงโปรดปรานยิ่งนัก โปรดเกล้าฯ ให้รับใช้ใกล้ชิด ไม่ว่าจะเสด็จประพาสที่ใด ในหรือนอกประเทศ โปรดเกล้าฯ

ให้ตามเสด็จไปทุกแห่ง นอกจากในคราวเสด็จประพาสยุโรป ซึ่งพระองค์ต้องทรงรับหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ แต่กระนั้นพระเจ้าอยู่หัวก็พระราชทานพระราชหัตถเลขา คือเขียนจดหมายถึงสมเด็จพระเจา ทรงแสดงความรักใคร่ห่วงใย “แม่เล็ก” ของพระองค์มิได้ขาด แม้ในยามประจวบก็ทรงโปรดฯ ให้สมเด็จพระเจาถวายงานปฏิบัติ เพราะเป็นที่ถูกพระราชอัธยาศัย เมื่อเริ่มประจวบครั้งสุดท้ายก่อนสวรรคต ก็มีพระราชดำรัสว่า “ฉันเรียกแม่เล็กมามอบให้เป็นเจ้าของใช้”

สมเด็จพระเจาทรงรับราชการบัญชางานฝ่ายในเป็นที่เรียบร้อยเบาพระราชหฤทัยพระเจ้าอยู่หัวในเรื่องส่วนพระองค์ก็ทรงช่วยพระราชธุระ และทรงปฏิบัติพระเจ้าอยู่หัวให้เป็นที่สุขสำราญ พระองค์ทรงรักและเกื้อหนุนพระเจ้าอยู่หัวยิ่งชีวิต เมื่อพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากยุโรปครั้งแรก ได้ทรงทำเหรียญราชินีพระราชทานเป็นรางวัลแก่ผู้ที่ตามเสด็จรับใช้พระเจ้าอยู่หัว จนเสด็จกลับมาโดยปลอดภัย เพราะทรงถือว่าพระเจ้าอยู่หัวนั้นก็คือดวงชีวิตของพระองค์ ดังพระราชดำรัสเมื่อพระราชทานเหรียญราชินีตอนหนึ่งว่า

“ในส่วนตัวของเรานี้ ท่านทั้งหลายย่อมจะเข้าใจได้ว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเปรียบดุจดวงชีวิตของเรา ที่ท่านทั้งหลายได้ช่วยกันพิทักษ์รักษาสนองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้ทรงเป็นสุขสำราญ ตลอดทางกันดาร จนเสด็จกลับคืนพระนคร ฉะนั้น ก็เหมือนหนึ่งท่านทั้งหมดได้ช่วยป้องกันชีวิตของเราตลอดมา จึงขอขอบคุณท่านทั้งหลายเป็นอันมาก”

และข้อความตอนหนึ่งในคำกราบบังคมทูลของสมเด็จพระบรมราชินีนาถ สอนองพระราชดำรัสตั้งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินว่า

“ตัวข้าพระพุทธเจ้าก็เป็นข้าทูลละอองธุลีพระบาท แม้มีพระราชประสงค์จะให้สนองพระเดชพระคุณประการใด ถึงแม้การนั้นจะเป็นการยากลำบากแก่ข้าพระพุทธเจ้าสักเพียงใด หน้าที่ของข้าพระพุทธเจ้าก็มีแต่อย่างเดียว แต่ที่จะต้องรับสนองพระเดชพระคุณตามพระบรมราชประสงค์ในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท”

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอยู่ในราชสมบัติจนถึง พ.ศ. ๒๔๕๓ สมเด็จพระเจาทรงเป็นพระมเหสีคู่บุญบารมีมาโดยตลอด เมื่อทรงประจวบครั้งสุดท้าย พระองค์ก็ได้ถวายงานปฏิบัติคือเฝ้าฯ เข้ามาตั้งแต่ต้นจนเสด็จสวรรคต โดยมีได้เสด็จกลับไปประทับเลย เมื่อพระเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ก็ประจวบพระวายุ มิได้รู้สึกพระองค์ นับแต่นั้นมาพระพลานามัยก็เริ่มเสื่อมลง

ในฐานะพระราชมารดา

สมเด็จพระเจามีพระราชโอรสธิดา ๙ พระองค์ คือ

๑. สมเด็จพระเจ้าฟ้าพาหุรัตมณีมัย พ.ศ. ๒๔๒๑-๒๔๓๐ ในรัชกาลที่ ๖ ทรงสถาปนาเป็น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระเทพนารีรัตน์

๒. พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติ
พ.ศ. ๒๔๒๓ ทรงราชย์ พ.ศ. ๒๔๕๓ สวรรคต พ.ศ. ๒๔๖๘

๓. สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายตรีเพ็ชรอุทัยธร

๔. สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ พ.ศ. ๒๔๒๕-๒๔๖๓

๕. สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายศิริราชกกุธภัณฑ์ พ.ศ. ๒๔๒๘-๒๔๓๐

๖. สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิง สิ้นพระชนม์ในวันประสูติ พ.ศ. ๒๔๓๐

๗. สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา พ.ศ. ๒๔๓๒-๒๔๖๓

๘. สมเด็จพระเจ้าฟ้าชายจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราชัย พ.ศ. ๒๔๓๕-๒๔๖๖

๙. พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติเมื่อ
พ.ศ. ๒๔๓๖ ทรงราชย์ พ.ศ. ๒๔๖๘ สละราชสมบัติ พ.ศ. ๒๔๗๗ สวรรคต พ.ศ. ๒๔๘๔

พระองค์ทรงเป็นมารดาที่ดีของบุตร ทรงรับพระราชภาระควบคุมดูแลกวดขันพระราชโอรส และพระราชธิดา ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทุกพระองค์มิใช่แต่เฉพาะพระราชโอรส ธิดา ของพระองค์เท่านั้น โดยเฉพาะทรงกวดขันในเรื่องการศึกษาเล่าเรียน ทรงห่วงใยเป็น อย่างยิ่งเพราะมีพระราชประสงค์ที่จะให้พระราชโอรสทรงพระเจริญ และเป็นผู้มีความสามารถ มีความรับผิดชอบพระองค์เอง และต่อชาติบ้านเมือง และทรงตระหนักในความสำคัญของการ ศึกษาและความสำคัญของการใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ ว่า การศึกษาเล่าเรียนนั้นไม่จำเป็น จะต้องเรียนจากหนังสือเสมอไป การได้ออกไปเห็นสิ่งต่าง ๆ ให้กว้างขวางก็เป็นการเรียนรู้ เช่นเดียวกัน ดังเมื่อคราวตามเสด็จพระราชดำเนินพระเจ้าอยู่หัวไปประทับ ณ พระราชวัง บางปะอิน ก็ได้มีพระราชหัตถเลขาไปยังพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ให้จัดส่งพระอาจารย์ขึ้นไปถวายพระอักษร คือส่งครูขึ้นไปสอนหนังสือพระราชโอรสพระราช ธิดา ซึ่งตามเสด็จไปอยู่ที่บางปะอิน ทรงเห็นว่าแม้จะไม่ได้ให้เรียนหนังสือเต็มที่ ก็ให้ได้พาไปพบ เห็นสิ่งต่าง ๆ แปลก ๆ ออกไปคล้ายกับได้เรียนเป็นเครื่องเพิ่มความรู้เหมือนกัน

เมื่อพระราชโอรสทรงพระเจริญวัย สมควรที่จะเสด็จไปศึกษาต่อ ณ ต่างประเทศซึ่งเป็น การเพิ่มพูนความรู้ให้กว้างขวาง ได้มีประสบการณ์ที่จะนำวิชามาใช้เพื่อเป็นประโยชน์แก่บ้าน เมือง ก็ตดพระทัยให้เสด็จไปเพื่อความเจริญของชาติบ้านเมือง มิให้ความรักมาบังพระเนตร จนไม่คิดถึงเหตุผล ตามธรรมดาแม่ย่อมไม่ยากให้ลูกจากออกไปไกลตัว ยิ่งในสมัยนั้นการจากไป ไกลในต่างแดน การเดินทาง การส่งข่าวคราวถึงกัน ไม่สะดวกเหมือนสมัยนี้ การที่ต้องไปอยู่ ณ ต่างประเทศ ก็ต้องจากถิ่นฐานที่เคยอยู่ และใช้เวลานานปี การเจ็บไข้ได้ป่วยประการใดก็เหลือ ที่จะติดต่อกันได้ ฉะนั้นการที่พระองค์ทรงส่งพระราชโอรสไปศึกษา ณ ต่างประเทศนั้นก็ด้วย ทรงเห็นความเจริญของพระราชโอรสและประโยชน์ของบ้านเมืองสำคัญกว่าสิ่งอื่นใด แต่กระนั้น ก็ยังแสดงความรัก และเอาพระทัยใส่พระราชโอรสอย่างสุดซึ้ง เมื่อถึงคราวจำเป็นที่จะต้องไป ประทับอยู่ไกลพระองค์ก็ทรงฝากฝังและมอบหมายผู้ที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัย คือเจ้าพระยา

พระเสด็จสุเรนทราธิบดีให้เป็นผู้ดูแลพระราชโอรสอย่างเต็มที่ และให้กวตขันเยี่ยงสามัญชน มิได้ถือพระองค์เลย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชสมบัติสืบสันตติวงศ์ต่อมา ก็ได้ทรงเฉลิมพระนามาภิไธยพระองค์เป็นสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง และได้ทรงมอบพระราชธุระให้สำเร็จราชการฝ่ายในสิทธิ์ขาดต่างพระองค์ สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี เสด็จขึ้นครองราชย์สืบต่อจากพระองค์ท่านในนาม สมเด็จพระพันปีหลวง

นอกจากพระราชธุระบัญชาการฝ่ายในแล้ว พระองค์ยังได้เสด็จพระราชดำเนินไปยังที่ต่าง ๆ ในพระราชอาณาจักร การเสด็จประพาสหรือแปรพระราชสำนักเบื้องต้นก็เพื่อทรงพักผ่อนตามคำแนะนำของแพทย์ แต่พระองค์ก็ทรงสอดส่องทุกข์สุขของประชาชนไปด้วยเสมอ และพระราชทานพระราชานุญาตแก่ข้าราชบริพาร คือช่วยเหลือ ตามสมควร ทั้งในด้านการศึกษา การศาสนา การบำรุงถนนหนทาง การสาธารณสุข การบำบัดทุกข์บำรุงสุขราษฎร เช่น เมื่อเกิดข้าวยากหมากแพง ก็ทรงซื้อข้าวสารแจก เมื่อเกิดโรคภัย ก็พระราชทานยารักษาโรค เมื่อท้องถื่นใดขาดน้ำบริโภค ก็โปรดให้ขุดบ่อ สร้างสระน้ำ เป็นต้น ทั้งนี้เป็นการแบ่งเบาพระราชภาระของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังความร่มเย็นแก่พสกนิกรทั่วหน้า แม้ทหารกล้าของประเทศไทยก็ได้ทรงทอดทิ้ง เมื่อใดที่มีการซ้อมรบประจำปี ก็มักจะเสด็จไปประทับร่วมอยู่ด้วยแทบทุกครั้ง ทอดพระเนตรการประลองยุทธ์บ้าง บางทีก็ประทับร่วมเสวยพระกระยาหารด้วยพระองค์ทรงห่วงใยในทุกข์สุขของทหาร เมื่อเสด็จไปในการประลองยุทธ์ครั้งใด ก็พระราชทานของแจก ถ้าใครได้รับบาดเจ็บก็คอยถามอาการและส่งแพทย์หลวงไปช่วยเหลือ พระราชกรณียกิจในระหว่างเสด็จประพาสต่างจังหวัดนี้เป็นที่ประทับใจของบรรดาทหารและอาณาประชาราษฎร์เป็นที่ยิ่ง สมเป็นมิ่งมงกุฎขัตติยนาถ ทั้งในฐานะพระมหากษัตริย์ผู้ปกครองเหล่าชาวไทยทั้งมวล

สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี เสด็จขึ้นครองราชย์สืบต่อจากพระองค์ คือ

๑. สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ เสด็จขึ้นครองราชย์สืบต่อจากพระองค์ คือ

๒. พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์ ในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ เสด็จขึ้นครองราชย์สืบต่อจากพระองค์ คือ

๓. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุทธสิริโสภา ในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ เสด็จขึ้นครองราชย์สืบต่อจากพระองค์ คือ

๔. พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวราชนันทราช ในสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ เสด็จขึ้นครองราชย์สืบต่อจากพระองค์ คือ

ในฐานะผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน

สมเด็จพระทองได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยจากพระเจ้าอยู่หัวและบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ ให้ทรงเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวระหว่างที่เสด็จประพาสยุโรป การสถาปนาครั้งนี้เป็นไปด้วยความเห็นชอบของทุกฝ่าย เพราะพระเจ้าอยู่หัว จะไม่ทรงทำงานสิ่งใดที่เห็นว่าสำคัญด้วยลำพังพระองค์เอง ได้ทรงปรึกษาหารือกับสมเด็จพระทองทรงเป็นสตรีคนแรกที่จะเป็นผู้ปกครองแผ่นดิน ทั้งนี้ก็เพราะพระปรีชาสามารถที่ได้ทรงแสดงให้เห็นประจักษ์ชัด และความตั้งมั่นในสุจริตธรรม ความจงรักภักดี ซื่อสัตย์ กตัญญู และความสามารถในการแบ่งเบาพระราชภารกิจเสมอมา ทั้งพระเกียรติยศในขณะนั้น ก็ทรงดำรงตำแหน่งพระอัครราชเทวี พระราชชนนี สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร พระเจ้าอยู่หัวจึงทรงเห็นพ้องกับเจ้านายและเสนาบดีผู้ใหญ่ที่จะสถาปนาสมเด็จพระทองเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์แต่ด้วยพระราชวินิจฉัยอันสุขุมคัมภีรภาพ คือความคิดรอบคอบของพระเจ้าอยู่หัวจึงตราพระราชกำหนดอันเป็นบรรทัดฐาน ในการว่าราชการแผ่นดิน และทรงตั้งที่ปรึกษาของผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ๕ พระองค์ คือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดัย กรมพระจักรพรรดิพงศ์ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ และเจ้าพระยาอภัยราชา และได้ทรงกำหนดแนวทางปฏิบัติราชการแผ่นดินอย่างรอบคอบ

ในระหว่างที่สมเด็จพระทองดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์นั้น ได้ทรงรับพระราชภาระอันหนักเป็นเวลาถึง ๘ เดือนเศษ ถึงแม้ว่าจะมีที่ปรึกษาช่วยราชการแต่พระองค์มิได้ทรงทอดพระธุระ ได้ทรงบัญชางานแผ่นดิน มีพระราชวินิจฉัยในงานต่าง ๆ ที่เสนาบดีได้นำเข้าสู่ที่ประชุมปรึกษา แม้จะมีได้ทรงศึกษาและคุ้นเคยมาก่อน แต่ด้วยเหตุที่ได้ทรงรับใช้ใกล้ชิด พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและทรงมีพระสติปัญญาเฉียบแหลม และทรงสังเกตเรื่องราวต่าง ๆ จึงทรงบัญชางานได้เรียบร้อย พระราชกรณียกิจที่น่าสนใจข้อหนึ่งก็คือ ตราพระราชบัญญัติการบังคับรักษาป่าไม้ เพราะไม้สักเป็นสินค้าสำคัญของประเทศ นับว่าทรงเห็นการณ์ไกล เพราะในขณะนั้นกำลังเป็นปัญหาอย่างหนัก

การบัญชางานในครั้งนั้นเปรียบเสมือนเป็นทั้งพระมหากษัตริย์ และนายกรัฐมนตรี นอกจากนั้นยังต้องเสด็จเป็นองค์ประธานในพระราชพิธีต่าง ๆ ทั้งพระราชพิธีทางศาสนาและพระราชพิธีหลวงซึ่งมีมากมาย และทั้งยังเสด็จออกรับทูตานุทูต ถวายอักษรสาสน์เพื่อพระราชไมตรี เสด็จออกรับแขกเมืองประเทศราช ถวายเครื่องราชบรรณาการ พระองค์ทรงมีน้ำพระราชหฤทัยเข้มแข็งในพระราชภารกิจทุกอย่าง ทั้งราชกิจภายนอกและภายใน เมื่อเสด็จกลับจากการว่าราชการงานแผ่นดินแล้วก็ทรงร่วมสนทนาและเล่นหัวกับพระราชวงศ์ฝ่ายใน เพื่อให้เป็นที่สุขสำราญเป็นที่ว่างพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่าทุกคนเป็นสุข นอกจากนั้นยังต้องส่งลายพระราชหัตถเลขาไปทูลเกล้าถวายฯ อยู่แทบทุกวัน หลังจากเสด็จกลับแล้วก็มี

งานสมโภชกันอยู่อีกประมาณ ๒ เดือน พระองค์ก็ต้องเสด็จไปร่วมด้วยเสมอ พระราชมารดาอัน
หนักนี้ ทำให้พระพลานามัยเสื่อมโทรมลงอย่างมาก ตั้งแต่นั้นมา

ในด้านการศึกษาของสตรี

สมเด็จพระ ทรงเป็นสตรีที่ทันสมัย และทรงเจริญรอยตามพระเจ้าอยู่หัวในการที่จะปรับปรุง
บ้านเมืองให้เจริญ ไม่เป็นที่ดูถูกแก่ชาวต่างประเทศที่เข้ามาติดต่อเป็นพันธมิตร สิ่งไหนที่เห็น
ว่าเหมาะแก่เมืองไทยก็ทรงพยายามที่จะปรับปรุงโดยมิได้เห็นความยากลำบาก โดยเฉพาะเรื่อง
การศึกษาของสตรีไทย ทรงเห็นว่าสำคัญที่สุด จึงได้ทรงริเริ่มให้สตรีไทยได้มีการศึกษาวิชา
สามัญสูงขึ้น เพราะในสมัยก่อนสตรีไทยยังมิได้รับการศึกษาเท่าเทียมบุรุษ ประชาชนส่วนมาก
ยังไม่เห็นความจำเป็นที่จะต้องศึกษาถึงขั้นสูงกว่าการอ่านออกเขียนได้ (และวิชาที่จำกัดอยู่ใน
ขอบเขตที่เกี่ยวกับเรื่องการครองเรือน) สตรีไทยจึงไม่มีโอกาสที่จะได้รับความรู้กว้างขวางพอ
ที่จะทำงานด้านอื่น ๆ ได้เหมือนสมัยนี้ พระองค์ทรงเห็นความสำคัญของการศึกษาของสตรีไทย
ว่ามีความจำเป็นต่อประเทศชาติ เพราะสตรีที่ได้รับการศึกษาย่อมจะเป็นกำลังสำคัญช่วยประเทศ
ชาติ ในทางการอบรมกุลบุตรกุลธิดาให้เป็นพลเมืองดี มีประโยชน์ต่อบ้านเมืองจึงได้ทรงริเริ่ม
การศึกษาของสตรีไทยทั้ง ๆ ที่มีอุปสรรคต่าง ๆ มากมายเพราะในสมัยนั้น ผู้ที่ยังมีความคิดว่า
สตรีเป็นแต่ผู้ตามและมีความอคติเกี่ยวกับสตรียังมีเป็นจำนวนมาก พระองค์ได้ทรงฝ่าฟันอุปสรรค
ต่าง ๆ ด้วยพระขันติวิริยะ คือความอดทนและพยายามอย่างแรงกล้าเพราะทรงตระหนักใน
พระทัยว่าบ้านเมืองจะเจริญได้ด้วยอาศัยทั้งหญิงชายได้รับการศึกษาอันดี จึงได้ทรงบริจาค
ทรัพย์ส่วนพระองค์ตั้งโรงเรียนสตรีขึ้น มีโรงเรียนเสาวภา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ เป็นโรงเรียนแรก
และได้ทรงตั้งโรงเรียนสตรีในต่างจังหวัดอีกคือโรงเรียนจอมสุรางค์อุปถัมภ์ ที่จังหวัดพระนคร
ศรีอยุธยา โรงเรียนราชินีบูรณะที่จังหวัดนครปฐม โรงเรียนสภาราชินี และโรงเรียนวิเชียร-
มาตุ ที่จังหวัดตรัง โรงเรียนเหล่านี้ต่อมาได้พระราชทานให้แก่กระทรวงธรรมการในภายหลัง

นอกจากนั้นโรงเรียนที่ได้ทรงจัดตั้งขึ้นเป็นพระราชธุระมากที่สุด คือ โรงเรียนราชินี
พระองค์พระราชทานทั้งเงินเดือนครูและค่าใช้จ่ายและทรงติดตามการดำเนินงานตลอดเวลา
ถ้ามีสิ่งใดบกพร่องก็ทรงหาทางแก้ไข ทรงพยายามหาสถานที่ถาวร โดยขอพระบรมราชานุญาต
ใช้ที่ดินที่เคยเป็นโรงเรียนสุนันทาลัย คือที่โรงเรียนปัจจุบันนี้ กว่าจะได้รับพระราชทานเป็นกรรมสิทธิ์
ก็ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ใน พ.ศ. ๒๔๕๖ ซึ่งนับว่าได้ทรงฝ่าฟันอุปสรรค
มาเป็นเวลานาน

นอกจากการพระราชทานทรัพย์ส่วนพระองค์และหาสถานที่ถาวรให้แล้วยังทรงพยายาม
ส่งเสริมให้ผู้อื่นนิยมส่งเด็กหญิงไปโรงเรียน โดยจัดส่งพระราชวงศ์และเด็กหญิงในพระราชสำนัก
ของพระองค์ให้เข้าไปเรียนในโรงเรียนราชินี ผู้ที่เรียนจบจะได้รับพระราชทานเข็มกลัดอักษร
พระนาม “เสาวภา” ครูทุกคนและเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องจะได้รับพระราชทานเข็มอักษรพระนาม

“เสาวภาผ่องศรี” นอกจากนั้นยังทรงจัดรางวัลพระราชทานแก่นักเรียนที่เรียนดีที่สุดในชั้นประโยคมัธยม และในชั้นประโยคประถม และนักเรียนที่ประพุดิตนดีที่สูตรางวัลหนึ่ง และหมั่นเรียนที่สูตรางวัลหนึ่ง พระองค์เสด็จพระราชทานเองหลายปี บางทีพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ ก็เสด็จด้วย จนไม่สามารถจะเสด็จได้ โรงเรียนราชินียังใช้อักษรย่อพระนามาภิไธย “ส.ผ.” ไขว้เป็นตราประจำโรงเรียนมาจนทุกวันนี้

สมเด็จพระนางเจ้าสุทิดาฯ ในด้านอื่นที่ทรงเห็นว่าเหมาะสม เช่นทรงนำในเรื่องการแต่งกายของสตรีไทยในการนุ่งจีบ หรือ นุ่งโจงกระเบน สวมเสื้อแขนยาว หรือแขนพอง ให้เรียบร้อยในเวลาออกงาน ทั้งนี้ให้เป็นไปตามพระราโชบายของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่จะให้ต่างชาติเห็นว่าไทยเราก็เป็นประเทศที่เจริญแล้ว สิ่งสำคัญที่สุดในการเปลี่ยนแปลงก็คือ การผดุงครรภ์ พระองค์ทรงเห็นว่าการผดุงครรภ์แผนใหม่ตามแบบยุโรปนั้นปลอดภัยและมีคุณประโยชน์แก่ชีวิตของผู้เป็นแม่ยิ่งนัก พระองค์เองเมื่อประสูติพระราชโอรสและพระราชธิดาก็เลิกระบรทมเพลิง คืออยู่ไฟแบบโบราณ และทรงริเริ่มให้มีการศึกษาทางวิชาการผดุงครรภ์

นอกเหนือไปจากการศึกษาของสตรีไทยในสายสามัญ ซึ่งพระองค์ทรงริเริ่มและพยายามส่งเสริมทุกวิถีทางแล้ว ทั้งทรงเห็นความสำคัญของวิชาการผดุงครรภ์ และทรงเห็นว่าประชาชนจะเลิกใช้แบบเก่าได้ก็ต่อเมื่อมีนางพยาบาล และผดุงครรภ์แบบใหม่เพียงพอ ครั้งแรกได้ส่งเด็กหญิงไทย ๔ คน ให้ไปเรียนวิชานี้ที่ประเทศอังกฤษ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๖ เพื่อมาเผยแพร่แก่มหาชนต่อไป แต่ไม่สำเร็จด้วยทางอังกฤษไม่ยอมให้เด็กอายุต่ำกว่า ๒๕ ปี เข้าเรียนวิชานี้ เมื่อเรียนวิชาเบื้องต้นจบแล้ว ยังต้องรออีกหลายปี เป็นการหมดเปลืองไปโดยเปล่าประโยชน์ จึงกลับมาโดยมิได้เรียนวิชาการพยาบาลแต่ก็ได้ไปสอนหนังสือที่โรงเรียนสุนันทาลัย และสอนพิเศษพระราชธิดาบางพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ และกุลธิดาบางท่าน

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ยังมิได้ทรงเลิกพระราชดำริ เรื่องการพยาบาลและผดุงครรภ์ จึงได้พระราชทานทรัพย์ส่วนพระองค์ตั้งโรงเรียนการผดุงครรภ์และการพยาบาลในโรงพยาบาลศิริราช และทรงส่งเสริมให้หญิงไทยนิยมการพยาบาลและผดุงครรภ์แบบใหม่ ทั้งผู้ที่เข้าศึกษาเล่าเรียนวิชานี้ และผู้ที่เข้ารับบริการ ดังเช่น ได้พระราชทานเงินทำขวัญเด็ก ๔ บาท และเบาะผ้าอ้อม แก่ผู้มารับบริการ เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อเป็นการชักจูงให้ประชาชนนิยมการผดุงครรภ์ และการพยาบาลแผนใหม่ ด้วยทรงเล็งเห็นว่าเป็นการปลอดภัยแก่มารดาและทารกที่จะเป็นกำลังอันสำคัญของบ้านเมืองไทยภายหน้า การตั้งโรงเรียนผดุงครรภ์นี้ก็ประสบอุปสรรคนานับประการ เกือบจะดำเนินการไปไม่สำเร็จ เช่นกัน แต่พระองค์ก็ได้ทรงยับยั้งท้อถอยแต่ประการใด มุ่งกระทำไปด้วยพระอุตสาหะ ด้วยเห็นความสำคัญและเป็นมหาคุณ ที่จะช่วยให้ผู้อื่นพ้นจากภัยอันตรายเป็นพระมหากรุณาธิคุณอันยิ่งใหญ่ แก่บรรดาสตรีไทย ที่ได้ทรงแผ่พระเมตตา ให้เกิดความร่มเย็นเป็นสุข เป็นผลส่วนรวมถึงครอบครัวซึ่งจะเป็นพลังสำคัญของชาติ ความเด็ดเดี่ยวแน่วแน่ในพระราชหฤทัยทำให้งานซึ่งแสนยากบางครั้งก็แทบจะทรงเลิกล้มความตั้งใจ ลุล่วงไปตั้งพระราช-

ประสงค์

โรงเรียนพยาบาลและผดุงครรภ์ของสมเด็จพระนางเจ้าฯ จักรกัญญาอภัยวงศ์แห่งแรกในประเทศไทย และได้เจริญขยายกว้างขวางออกไปจนเป็นคณะพยาบาลศาสตร์ ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดลทุกวันนี้ และพยาบาลก็ยังคงใช้อักษรพระนามาภิไธยย่อ ส.พ. เป็นตราประจำคณะอยู่ เป็นการสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณของพระผู้ทรงก่อตั้งคณะนี้มาตั้งแต่ต้น

สมเด็จพระนางเจ้าฯ เป็นผู้ทรงสร้างความมั่นคงในการศึกษาของสตรีและยกระดับสตรีให้สูงขึ้น นับว่าพระองค์เป็นผู้สร้างประโยชน์ให้แก่ประเทศไทยในด้านศึกษาอย่างมหาศาล การศึกษาของสตรีไทยได้เกิดขึ้นและเจริญก้าวหน้าจนมีสิทธิเท่าเทียมกันตราบนานเท่าทุกวันนี้ ก็เพราะพระบารมีของพระองค์ท่าน สุดท้ายจะหาคำใดมากล่าวถึงพระมหากรุณาธิคุณที่มีต่อสตรีไทยได้

ในฐานะองค์สภานายิกาสภาภากาชาดไทยพระองค์แรก

ในสมัย ร.ศ. ๑๑๒ ประเทศไทยได้เกิดกรณีพิพาทกับฝรั่งเศส มีผู้ล้มเจ็บ สตรีไทยได้พร้อมใจกันตั้งสภาอุณาโลมแดงขึ้น เพื่อช่วยเหลือและพยาบาลทหารและประชาชนชายแดนตะวันออก พระองค์ทรงถือเป็นพระราชธุระช่วยเหลือ และบริจาคทรัพย์ส่วนพระองค์ และทรงรับเป็นสภานายิกาของสภาฯ ตามที่สภาได้ทูลเกล้าถวายและทรงดำรงตำแหน่งนี้ตลอดพระชนมชีพของพระองค์ เป็นเวลาถึง ๒๖ ปี พระองค์ได้ทรงวางหลักการและขยายงานเพื่อสาธารณกุศลช่วยเหลือผู้เจ็บป่วยทุกข์ยาก ที่มีฐานะยากจน ซึ่งเป็นการสนองพระราชประสงค์ของพระองค์มาตั้งแต่เริ่มที่จะตั้งโรงเรียนพยาบาลและผดุงครรภ์อยู่แล้ว สภาอุณาโลมแดงนี้ ได้เปลี่ยนเป็นสภาภากาชาดไทย ในรัชกาลที่ ๖ มีสถานที่ตั้งอยู่ที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ซึ่งสร้างขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ทรงรับเป็นองค์สภานายิกาและสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ ทรงดำรงตำแหน่งนี้ในปัจจุบัน สภาภากาชาดเป็นที่พึ่งของปวงชนชาวไทยเพียงใดในเรื่องความเจ็บไข้ได้ป่วย ก็เป็นที่ประจักษ์ชัดอยู่แล้วในปัจจุบันนี้

พระราชกรณียกิจด้านอื่น ๆ

นอกจากพระราชกรณียกิจที่ได้ทรงปฏิบัติมาในหน้าที่ต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว สมเด็จพระนางเจ้าฯ ยังสนพระทัยในการทำนา ได้ทรงทดลองการทำนาด้วยพระองค์เอง ที่พระราชวังพญาไท ซึ่งเป็นที่ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจัดเป็นที่ทำการเพาะปลูกแบบฝรั่ง รวมทั้งการเลี้ยงไก่พันธุ์ไข่ดก ของฝรั่งด้วย เป็นการริเริ่มครั้งแรกในประเทศไทย โปรดฯ ให้สร้างพระตำหนักเล็ก ๆ ไว้ประทับแรมของพระองค์หลังหนึ่ง และสำหรับฝ่ายในอีกหลังหนึ่ง เมื่อถึงฤดูทำนา สมเด็จพระนางเจ้าฯ จะโปรดฯ ให้เสด็จไปทรงดำนา กับพระราชวงศ์ฝ่ายใน บางทีก็ประทับแรมที่นั่น พระองค์ทรงเป็นผู้ลงมือทดลองในการทำนา เป็นที่สำราญพระราชหฤทัย นานี่เป็นนา

หลวงที่ทำการทดลองได้เป็นอย่างดี และทำให้พระองค์และพระราชวงศ์ฝ่ายในมีพระพลานามัย
สมบูรณ์ขึ้นด้วย

ในด้านสาธารณสุขประโยชน์อื่น ๆ ก็ได้ทรงกระทำ อาทิ ทรงสร้างนางพระธรณีให้น้ำที่
ห้วงมูสมานใกล้สะพานผ่านพิภพลีลา (ตรงข้ามสนามหลวง) ในสมัยนั้น การประปาเพิ่งจะเกิด
มีขึ้น ชาวบ้านยังอาศัยน้ำในแม่น้ำและลำคลอง การที่ทรงสร้างเป็นรูปนางพระธรณีก็ด้วยถือ
ตามคติพระพุทธศาสนา ที่ว่า เมื่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้ากำลังจะตรัสรู้ นั้น มีพระยามาร
คือ ยักษ์ มาผจญก่อกวนไม่ให้ตรัสรู้ได้ นางพระธรณีเห็นเช่นนั้นจึงบีบมวยผมให้น้ำท่วมพระยามาร
เพื่อช่วยพระพุทธองค์จนพระยามารหนีไป นอกจากนั้นทรงสร้างโรงพยาบาลปัญจมาธิราชอุทิศ
ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เพื่ออุทิศถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเมื่อ
ฉลองพระชนมายุครบ ๔๘ พรรษา (พ.ศ. ๒๔๕๔) ก็ได้ทรงสร้างสะพานพระราชเสาวนีย์ริมทาง
รถไฟสายเหนือ เชื่อมถนนศรีอยุธยาให้ติดต่อกันตลอด

โดยเฉพาะด้านศาสนา ทรงมีพระราชศรัทธาอย่างแรงกล้าในพระพุทธศาสนา ได้ทรง
บำเพ็ญพระราชกุศลเสมอมิได้ขาด ทรงสร้างพระพุทธรูป ปฏิสังขรณ์วัดวาอารามทั้งในพระนคร
และต่างจังหวัด แม้ภายนอกพระราชอาณาจักรก็ทรงปฏิสังขรณ์ พระพุทธเจดีย์ฐาน ทรงสร้าง
พระวิหารที่วัดเบญจมบพิตร ทรงสร้างพระธรรมคัมภีร์ เช่น พระไตรปิฎกสยามรัฐในรัชกาล
ที่ ๕ และยังถวายนิยัตถ์ แก่พระสงฆ์บางองค์ และถวายข้าวสาร อาหารแก่พระภิกษุสามเณร
ถวายค่าน้ำ ค่าไฟฟ้า หลายพระอาราม

พระองค์ทรงยึดมั่นในคตินิยมดังปรากฏในพระราชนิพนธ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสชวนสมาชิกหอสมุดวชิรญาณ ให้แต่งสุภาษิตคนละบท
สำหรับรวมเป็นหนังสือวชิรญาณสุภาษิต พิมพ์พระราชทานแจกเป็นที่ระลึกในงานฉลองหอพระ-
สมุดวชิรญาณ พ.ศ. ๒๔๓๒ พระองค์ก็ได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า

“อาการที่รู้ตัวว่าเดิมเป็นอย่างไร มียศมีทรัพย์มีความสุขเพราะเหตุไร เพราะผู้ใดให้เห็น
ตามที่เป็นจริงอย่างไร มิได้ละเลิงหลงไปอย่างอื่น ผิดความจริงนั้น เป็นความแห่งความเจริญ
ของมนุษย์”

สมเด็จพระเจ้าได้ทรงเป็นผู้นำในหลาย ๆ ทาง และทรงใช้เวลาตลอดพระชนมชีพของพระองค์
เพื่อความเจริญรุ่งเรืองแก่ประเทศชาติ สมเป็นยอดขัตติยนารี ดังคำกราบบังคมทูลถวายชัยมงคล
ในงานเฉลิมพระชนมพรรษา สมเด็จพระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี เมื่อพระชนมายุครบ
๕๐ พรรษา ใน พ.ศ. ๒๔๕๖ ตอนหนึ่งว่า

“ยังไม่เคยมีขัตติยราชนารีพระองค์ใดในพระบรมราชวงศ์นี้จะเสมอเหมือนได้ฝ่าละออง
ธุลีพระบาท การเห็นว่าพระองค์เป็นนารีรัตน์ในพระบรมราชจักรีวงศ์พระองค์หนึ่ง ซึ่งพระเกียรติยศ
จะปรากฏต่อไปทั่วกลปาวสาน” นารีรัตน์ คือ นางแก้ว

และคำกราบบังคมทูลถวายพระพรชัยมงคล ของข้าทูลละอองธุลีพระบาท ตอนหนึ่งว่า

“พระคุณของไต้ฝาละออกรฐีพระบาท ไม่ใช่จะมีแต่แก่บรรดาข้าราชการส่วนเดียว ถึงอาณาประชาราษฎร์ที่ได้รับประโยชน์และความสุขจากผลแห่งพระกรุณาธิคุณของไต้ฝาละออกรฐีพระบาท เป็นต้นว่า เช่นได้ความรู้จากโรงเรียนทั้งหลายที่ไต้ฝาละออกรฐีพระบาทได้ทรงจัดตั้งขึ้นก็ดี ผู้ที่พ้นภัยอันตรายหายเจ็บไข้ไปจากโรงพยาบาล ที่ไต้ฝาละออกรฐีพระบาทได้ทรงสถาปนาและทำนุบำรุงนั้นก็ดี แม้ที่สุดผู้ที่ได้เคยเป็นทารกเกิดในโรงพยาบาลและที่รอดพ้นภัยพิบัติด้วยการบริหารของแพทย์และผดุงครรภ์ ซึ่งการฝึกหัดตั้งขึ้นโดยกระแสพระราชดำริและพระราชบริจาคของไต้ฝาละออกรฐีพระบาทก็ดี ถ้าจะนับจะประมาณจำนวนราษฎรซึ่งได้รับความสุขและประโยชน์จากพระราชานุเคราะห์ของไต้ฝาละออกรฐีพระบาทในเวลานี้ก็จะมีมากกว่ามาก”

เสด็จสวรรคต

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ บดินทรเทพยวรางกูร มีพระกำลังลดถอยลงมานับแต่สิ้นรัชกาลที่ ๕ และเริ่มประชวรติด ๆ กัน ใน พ.ศ. ๒๔๖๒ และทรุดหนักในวันที่ ๑๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๒ ด้วยไข้เกิดแต่พิษในอ้นตะ คือ ลำไส้ และเสด็จสวรรคตที่พระตำหนักพญาไท เวลา ๗.๕๐ น. วันที่ ๒๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๒ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบรมราชวงศ์ได้ถวายสักการะและสรงน้ำพระบรมศพ แล้วเชิญพระบรมโกศแห่ไปประดิษฐานบนพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท โปรดเกล้าฯ ให้ประชาชนไทยไว้ทุกข์จนเสร็จการถวายพระเพลิง และโปรดเกล้าฯ ให้เข้าถวายบังคมพระบรมศพได้

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระเมรุมาศกลางท้องสนามหลวง มียอดเป็นรูปพรหมสี่หน้า เป็นที่ถวายพระเพลิง เมื่อถึงวันที่ ๒๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๓ โปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระบรมโกศแห่ไปยังพระเมรุมาศและถวายพระเพลิงตามบรมราชประเพณี ประชาชนชาวไทยได้พากันไปถวายพระเพลิงพระพันปีหลวงอย่างเนืองแน่น

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ทรงเป็นพระบรมราชินีนาถพระองค์แรกของประเทศไทย พระองค์ทรงเป็นยอดขัตติยนารีผู้ประกอบพระราชกรณียกิจสำคัญแก่ประเทศชาตินานับประการอย่างที่จะหาพระบรมราชินีองค์ใดเสมอเหมือน พระปรีชาสามารถเป็นที่ประจักษ์ชัดทั้งในด้านการปกครองแผ่นดิน การอบรมพระราชโอรสจนปรากฏแล้วว่า เป็นพระราชมารดาของพระมหากษัตริย์ผู้ปกครองแผ่นดินไทยให้ร่มเย็นเป็นสุขถึงสองพระองค์ คือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ นอกจากนั้นยังทรงเห็นการณ์ไกลในเรื่องการศึกษาของสตรีไทยว่ามีความจำเป็นและสำคัญต่อบ้านเมือง ได้ทรงริเริ่มและบุกเบิกมาด้วยพระวิริยะอุตสาหะอันแรงกล้า จนบัดนี้ สตรีไทยได้มีการศึกษาเทียบเท่ากับชาย ทั้งนี้ก็เพราะพระมหากษัตริย์คุณของพระองค์ที่ทรงเริ่มก่อตั้งทั้งสิ้น

สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทรมาลมารศรี พระอัครราชเทวี

สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทรมาลมารศรี พระอัครราชเทวี

นางสายไหม จบกมลศึก เรียบเรียง

การเดินทางไปศึกษาต่างประเทศเพื่อนำวิทยาการก้าวหน้ามาพัฒนาบ้านเมืองของชาวไทยมิใช่เป็นของใหม่ หากแต่มีมานานแล้ว ในยุคของกรุงรัตนโกสินทร์นี้เริ่มตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ เมื่อ ๑๐๐ กว่าปีมาแล้ว ด้วยเป็นระยะเวลาที่ประเทศไทยกำลังเป็นเป้าหมายของการล่าอาณานิคมของประเทศทางตะวันตก ประเทศไทยจึงเริ่มแก้ปัญหาด้วยการเร่งพัฒนาประเทศทุกวิถีทางทั้งด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม โดยเฉพาะการปรับปรุงการศึกษาของพลเมืองให้มีความรู้สมัยใหม่ทัดเทียมกับนานาอารยประเทศ เพื่อให้เป็นที่ยอมรับนับถือในนานาประเทศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงส่งบรรดาสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ และข้าราชการไปศึกษาวิทยาการทุก ๆ สาขาวิชาในประเทศยุโรปที่เห็นว่าจะนำกลับมาใช้จะเป็นประโยชน์แก่การบริหารประเทศเป็นจำนวนมาก วิชาที่ไปศึกษาคือ การทหาร การปกครอง นิติศาสตร์ ศิลปศาสตร์ รัฐศาสตร์ การศึกษา การแพทย์ ซึ่งบรรดาผู้ที่เดินทางไปศึกษาเหล่านั้นก็ได้สนองพระราชประสงค์นำความรู้นั้นกลับมาพัฒนาประเทศ สามารถช่วยแก้ไขปัญหอันเป็นเรื่องยุ่งยากและแสวงหาวิธีการที่จะหลีกเลี่ยงวิกฤตการณ์อันล่อแหลมที่อาจจะทำให้ไทยสูญเสียอิสรภาพ และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงนำประเทศให้ล่วงพ้นวิกฤตการณ์ต่าง ๆ มาได้อย่างมีศักดิ์ศรี และเป็นชาติที่ชาวยุโรปยอมรับในเกียรติภูมิในที่สุด

ผู้ที่ไปศึกษายังต่างประเทศในสมัยนั้นส่วนหนึ่งคือพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นพระราชโอรสที่อยู่ในวัยเยาว์มาก มีพระชนมายุเพียง ๑๐-๑๑-๑๒ พรรษาเกือบทั้งสิ้น ระยะเวลาในการศึกษาทว่าสำเร็จวิชาตามหลักสูตรและเสด็จกลับเมืองไทยได้นั้น จะต้องพลัดพรากจากบ้านเมืองและพระประยูรญาติเป็นเวลายาวนานอย่างน้อย ๑๐ ปี เป็นส่วนใหญ่ พระมารดาที่มีพระราชโอรสไปเรียนยังยุโรป จึงย่อมมีความห่วงหาอาลัยถึงพระราชโอรสอย่างใหญ่หลวง ด้วยกังวลว่าพระโอรสนั้นเมื่ออยู่ห่างพระมารดาแล้วจะประพฤติผิดไปจากเดิมไม่ตั้งใจศึกษาเล่าเรียน คบเพื่อนที่จะนำไปทางเสื่อม อย่างไรก็ตามก็ได้ปรากฏว่าในที่สุดพระโอรสแต่ละพระองค์ก็ได้เสด็จกลับพร้อมด้วยวิชาความรู้อย่างดี ดังเช่น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมพระจันทบุรีนฤนาถ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ กรมหลวงปราจิณกิติบดี กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน สมเด็จพระยาชัยนาทนเรนทร สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนครราชสีมา สมเด็จพระมหิตลาธิเบศรอดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก (กรมหลวงสงขลานครินทร์) สมเด็จพระ

เจ้าฟ้ากรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จำนวนทั้งสิ้น ๑๙ พระองค์

ในบรรดาพระโอรสและพระราชโอรสทั้ง ๑๙ พระองค์นี้ จอมพล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต พระราชโอรสพระองค์หนึ่งของสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทรมาลมารศรีพระอัครราชเทวี เป็นพระราชโอรสที่ทรงได้รับความห่วงใยจากพระมารดาอย่างมากที่สุด และพระมารดาก็ได้รับยกย่องว่าทรงเป็นเลิศในการอบรมสั่งสอนพระโอรสให้อยู่ในสายพระเนตร เพื่อให้มีความประพฤติดีงาม มีความอุตสาหะในการศึกษาเล่าเรียนจนสำเร็จอย่างงดงาม มีสติรอบคอบ มีระเบียบ รักษาราชประเพณีอันดีงาม รักษาศักดิ์ศรีและเกียรติภูมิของราชตระกูล รู้จักใช้ความคิดสติปัญญา มีศีลธรรมอันดีตามแบบอย่างไทย เข้าใจสภาพบ้านเมืองและเหตุการณ์ต่าง ๆ ได้อย่างต่อเนื่องทั้ง ๆ ที่พระชนนีและพระราชโอรสผู้น้อยห่างกันถึงคนละซีกโลก และจากกันตั้งแต่พระชนมายุ ๑๐ พรรษา トラาจนเสด็จกลับเมืองไทยเมื่อพระชนมายุ ๒๕ พรรษา

สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทรมาลมารศรีพระอัครราชเทวี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้รับการยกย่องอย่างสูงว่าทรงเป็นผู้มีการศึกษาทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษอย่างดี ทรงรับราชการฝ่ายใน ในตำแหน่งราชเลขาการส่วนพระองค์ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีความสามารถในการแต่งคำประพันธ์สำนวนที่ทัดเทียมกับฝีปากของชาย ทรงใกล้ชิดได้เบื้องพระบาทยุคลในสมเด็จพระราชสวามี โดยเฉพาะตามเสด็จพระราชดำเนินไปตรวจดูแลความทุกข์สุขของพสกนิกรในท้องถิ่นต่าง ๆ ทั่วไป เช่น เสด็จประพาสต้น เสด็จมณฑลหัวเมืองใกล้เคียง และเสด็จสิงคโปร์ ชวา มลายู เกือบทุกครั้งจึงมีความรอบรู้กว้างขวางเกี่ยวกับงานของบ้านเมืองทุก ๆ อย่าง ตลอดทั้งระเบียบประเพณี โบราณคดีและศิลป ด้วยความรอบรู้ลึกซึ้งอย่างทันสมัยนี้จึงสามารถทรงพระอักษรส่งไปอบรมสั่งสอนพระราชโอรสที่ต้องไปศึกษาต่างประเทศอังกฤษและเยอรมันเกือบทุกเที่ยวเมล์ ปรากฏว่าจดหมายที่ทรงอักษรถึงพระราชโอรสนั้นมีจำนวนถึง ๘๐ ฉบับ

จดหมายเหล่านี้ได้มีโอกาสดีพิมพ์เผยแพร่ในงานพระเมรุของพระองค์เอง ใน พ.ศ. ๒๔๗๐ และงานถวายพระเพลิงพระศพของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ใน พ.ศ. ๒๔๘๗ ได้กล่าวแล้วว่า สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทรมาลมารศรีพระอัครราชเทวี ทรงเป็นสตรีที่มีความรู้ภาษาไทยดี มีศิลปะในการเขียนนำสรรเสริญที่นำความรู้ออกมาเป็นประโยชน์แก่พระราชโอรสอย่างเต็มบริบูรณ์ โอกาสนี้จึงเห็นว่า น่าจะได้นำพระโอวาทที่ทรงอบรมสั่งสอนลูกทางไปรษณียมาเผยแพร่เพื่อให้ทราบว่ามีในสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้น ได้เอาใจใส่ต่อลูกอย่างใกล้ชิดอย่างไรบ้าง เพราะคำสอนเหล่านั้นได้เป็นเข็มทิศชี้ทางเดินแก่ลูกตลอดเวลา พระราชโอรสจึงประสบผลสำเร็จในการศึกษา มีความสามารถ และนำความรู้กลับมาพัฒนาประเทศชาติได้อย่างดี

สอนให้เข้าใจกับเหตุการณ์ไปศึกษา กล่าวว่

“การที่พ่อต้องออกไปเล่าเรียนถึงประเทศยุโรปนั้น ขอให้ฟังเข้าใจว่า ทูลกระหม่อมท่านสูญเสียพระราชทรัพย์มาก เพราะท่านทรงพระเมตตากรุณาแก่พ่อซึ่งนับว่าเป็นลูก เพื่อให้ได้วิชาความรู้อันสุขุมละเอียดเป็นระเบียบเลี้ยงตัวในภายหน้า ขอให้พ่อจงอดสาหัสเล่าเรียนให้ดังสมพระราชประสงค์ อย่าให้ต้องเป็นอันสูญเปล่าแห่งพระราชทรัพย์ กลับมาจักได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณเป็นชื่อเป็นหน้า และเป็นคุณประโยชน์แก่ตัวสืบไป”

ขอให้ปฏิบัติตัวต่อผู้ที่เกี่ยวข้องทั้งหลายอย่างถูกต้อง รู้เขารู้เรา ความว่า

“ในเวลาที่ตั้งแต่ออกจากกรุงเทพฯ ไปจนถึงอยู่ในประเทศยุโรป ต้องรู้สึกตัวว่าตัวอยู่ในที่อันมิใช่บ้านเกิดเมืองนอนของตัว แลห่างไกลจากฝ่าพระบาททูลกระหม่อม แลไกลจากผู้ที่เคยบำรุงรักษา พ่อจงอดส่ำห้ฝากตัวกลัวเกรงเสด็จจาว์ และแสดงกิริยาอ่อนน้อมต่อพวกข้าราชการที่เขาเป็นผู้ใหญ่... เมื่อเขาว่กล่าวตักเตือนประการใด ก็ต้องเชื่อฟัง... อย่าทำให้เป็นที่รังเกียจเกลียดชังแก่เขาทั้งหลายเพื่อว่เมื่อจักมีทุกข์ทุกข์ใช้หรือขัดข้องอย่างไร เขาจะได้ช่วยแนะนำให้โดยกรุณา

ทูลกระหม่อมโต (คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) พ่อย่อมทราบดีแล้วว่ท่านจะเป็นอย่างไร พ่อจงรักใคร่ฝากตัวให้จงมาก ในเวลาที่ต้องพลัดบ้านเมืองไปด้วยกัน มีทุกข์สุขประการใดก็ได้เห็นหน้ากันตามประสาพี่น้องดียิ่งกว่าผู้อื่น แม้ถ้าได้รักใคร่สนิทสนมเสียตั้งแต่เล็ก ๆ ด้วยกันเช่นนี้แล้ว ต่อไปภายหน้าก็จะได้ไม่เป็นที่รังเกียจกินแหนง

เจ้านายพี่น้องบรรดาที่อยู่เมืองนอกด้วยกัน พ่อต้องคิดว่าทุกองค์ล้วนเป็นลูกของทูลกระหม่อมเหมือนกันกับตัวพ่อทั้งนั้น พ่ออย่างแสดงกิริยากล่าวว่จาอันเป็นการหมิ่นประมาทต่อเธอโดยถือว่าสูงกว่า จงนบนอบเล่นหัวตามฉันทพี่น้อง...”

ขอให้ศึกษาอย่างเข้าใจและไม่ข่มผู้อื่นและรู้จักถ่อมตน ความว่า

“สภาพหนังสือและวิชาทั้งปวงอันใดได้รู้แล้วนั้น ถ้าจะมีผู้ไล่เลียงไต่ถาม จงแสดงแต่ที่แม่นยำชำนาญอย่าอวดรู้ให้เกินกว่าภูมิความรู้ สิ่งใดข้อใดที่ยังไม่รู้หรือรู้แล้วแต่ไม่แม่นยำ ถึงแม้จะบอกว่ายังไม่รู้ ก็ไม่เป็นที่เสียหายอันใด”

ขอให้รักษาศักดิ์ศรีและเกียรติภูมิของราชตระกูล ความว่า

“ส่วนความรู้สึกในใจอย่างหนึ่ง ซึ่งไม่สมควรจะแสดงกิริยาหรือกล่าวว่จาให้คนทั้งหลายรู้ คือให้รู้สึกในใจอย่างหนึ่งว่ตัวเกิดมาในชาติตระกูลสูง จำเป็นที่จะต้องรักษาตัวให้สมกับที่ตัวเป็นผู้สูงชาติ จงตั้งหน้าตั้งตาเล่าเรียนให้เต็มกำลังและสติปัญญาของตัวอย่าเพลิดเพลิดในการเล่นสนุกให้เกินไป ให้ได้รู้จริงทุกอย่างทุกประการ”

ขอให้มีความสุขไม่หลงใหลคำสรรเสริญ ความว่า

“แม่ต้องขอเตือนต่อไปว่า ความสรรเสริญนิทาน ย่อมเป็นธรรมดาสำหรับโลก ไม่สมควรที่เราจะเอามายินดียินร้ายให้เกินไปกว่าเหตุ คือ เมื่อได้รับความสรรเสริญ ก็อย่ายินดีกำเริบไปตามคำที่เขาชมว่าดีแล้ว ต้องพยายามที่จะทำความดีให้เขาชมให้ยิ่งขึ้นไปอีก เมื่อได้รับคำนิทานก็อย่าเก็บมาโทมนัสแลช่องเคืองแก่ผู้กล่าวนิทาน คือ ทำความดีให้ลบล้างคำคนซึ่งนิทานนั้นเสียให้ได้ ดังนี้ จึงจะสมควรแก่ผู้มีปัญญา”

เตือนใจให้ทราบว่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพอใจให้ผู้ไปศึกษาต่างประเทศปฏิบัติตนอย่างไร ความว่า

“ต้องเข้าใจว่า ทูลกระหม่อมท่านเกลียดคนไทยที่ทำกิริยาอวดดีเป็นฝรั่งและเอาความรู้ข้างฝรั่งมาชมคนไทยซึ่งเป็นชาติของตัว แม่ขอเตือนซ้ำว่า พระบรมราชาบาททั้งหลายซึ่งได้ประทานแก่ลูก ๆ ต้องจำคำทำตาม อย่าให้ละวันเสียในข้อหนึ่งข้อใด เมื่อประพฤติเสมออยู่ในโอวาทฉะนั้นแล้ว ความดีความเจริญก็จะมีแต่ตัวยิ่งขึ้นไม่ต้องสงสัย”

สอนให้สนองคุณพระราชบิดา

เมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปประพาสยุโรป ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ นั้น สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี ได้มีหนังสือตักเตือนให้ทรงปฏิบัติราชกิจสนองพระเดชพระคุณพระราชบิดา ความว่า

“ได้ทราบตามหนังสือฉบับนี้ ยิ่งทำให้ปลื้มใจมาก ในข้อที่ลูกได้รับราชการในพระองค์มากแม่ยังอยากจะได้ดีให้ยิ่งขึ้นไปอีก เช่นกับการอ่านหนังสือถวายเวลาบรรทม ถ้าอย่าให้เป็นบางคืน คืออ่านเสมอทุกคืนไปได้จะดี ยังเรื่องเสวยอีกเรื่องหนึ่ง ตามธรรมดาของท่าน พอถึงเวลาก็ต้องพร้อมที่จะได้เสวยถ้าอยากเสวยอะไรก็ต้องให้ได้ทันทีแต่เป็นเมืองฝรั่ง จะทำไปได้เพียงใดแม่ก็รู้ไม่ได้ รวบรวมใจความกับบรรดาสิ่งที่เป็นการปฏิบัติบำรุงพระองค์เพื่อความสำราญทั้งปวง ก็น่าจะแล ๆ ไปให้รอบ ๆ การกินการนอนของเรา มันจะได้บ้างหรือมิได้บ้างก็ช่างมันเถิด โอกาสที่ลูกจะได้ทำการในพระองค์เช่นนี้ บางทีจะหาได้ยากในกาลภายหน้า เวลาที่จะกินอิ่มนอนอิ่มจะหาได้อีกถมไป จะไม่สบายก็แต่แรก ๆ ที่ต้องอด เมื่อทนไปก็เคยไปเอง...”

พระโอวาทของท่านเกือบทุกฉบับ มักจะลงท้ายว่า “ข่าวความดีของลูกจะเป็นเรื่องเยี่ยวยาวชีวิตแม่” ซึ่งปรากฏว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตนั้น ได้ทรงปฏิญาณคำสัตย์แก่พระมารดาว่า “จะไม่เสวยสุราเป็นอาจิน แลไม่เสวยวิสกี” ซึ่งได้รักษาคำมั่นสัญญาไว้ได้โดยมิได้ล้มรสวิสกีเลยตลอดชีวิต

พระโอวาทเหล่านี้ น่าจะเป็นอุทาหรณ์ให้แก่ผู้ที่ลูกอยู่ห่างไกล นำมาใช้ประโยชน์ได้บ้างตามสมควร.

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี

พระบรมราชชนนี ในรัชกาลปัจจุบัน

นายสมภพ จันทรประภา เรียบเรียง

มีความในประกาศรัชกาลที่ ๔ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานพระบรมราชาธิบายไว้ความตอนหนึ่งว่า สมเด็จพระบรมราชชนนีในพระเจ้าแผ่นดิน นั้น ออกพระนามกันมาแต่โบราณว่าพระพันปี

พระบรมราชชนนีในสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชพระนามเดิมว่านกเอี้ยง เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเสด็จขึ้นเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ ทรงสถาปนาไว้ในที่สมเด็จพระบรมราชชนนี พร้อมกับเฉลิมพระนามทรงกรมตามแบบครั้งกรุงศรีอยุธยาว่ากรมพระเทพามาตย์ คือทรงเป็น เจ้ามีข้าราชการขึ้นอยู่ในพระองค์ท่านรวมกันเป็นกรม เจ้ากรมชื่อพระเทพามาตย์พงศาวดารออก พระนามว่าพระพันปีหลวง

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อปราบดาภิเษก เสด็จขึ้นเถลิงถวัลย์ราชสมบัตินั้น สมเด็จพระบรมราชชนนีเสด็จสวรรคตไปก่อนนานแล้ว ตั้งแต่นั้นไม่เสวยกรุงศรีอยุธยา จึงไม่มีสมเด็จพระพันปีหลวงในรัชกาลนั้น

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเมื่อเสด็จขึ้นเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ พระราช-กรณียกิจแรกก็คือเฉลิมพระยศพระนามสมเด็จพระบรมราชชนนีพระนามเดิมว่า นาก ด้วย กตเวทีธรรม ทรงสถาปนาให้เสด็จอยู่ในที่พระบรมราชชนนีพร้อมกับเฉลิมพระนามทรงกรม เฉลิมพระยศตามที่ปรากฏในพระสุพรรณบัฏว่า กรมสมเด็จพระอมรินทราบมาตย์ พระเกียรติยศ ของกรมพระราชวังบวรสถานมงคลของสมเด็จพระอัครมเหสีและของสมเด็จพระบรมราชชนนี เสมอกันด้วยเศวตฉัตร ๗ ชั้น ข้าราชการที่คุมผู้คนในกรมซึ่งตั้งขึ้นเฉลิมพระยศนี้คือ เจ้ากรม มีบรรดาศักดิ์เป็นพระ มีราชทินนามว่าอมรินทราบมาตย์ จึงออกพระนามเป็นพระเกียรติยศในทาง ราชการว่ากรมสมเด็จพระอมรินทราบมาตย์ แต่ข้าราชการประชาชนหรือแม่ในพงศาวดารออก พระนามท่านขณะที่ยังเสด็จอยู่เป็นการถวายพระพรว่าสมเด็จพระพันปี

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อเสด็จขึ้นเถลิงถวัลย์ราชสมบัติทรงสถาปนา เจ้าจอมเรียงในรัชกาลที่ ๒ ขึ้นไว้ในที่สมเด็จพระบรมราชชนนี เฉลิมพระยศเฉลิมพระนาม ปรากฏในพระสุพรรณบัฏว่า กรมสมเด็จพระศรีสุลาไลย ในพงศาวดารออกพระนามว่า สมเด็จพระพันปีหลวงตามปากของประชาชน เพราะคำว่าพระพันปีหลวงนี้เป็นคำถวายพระพรของ ประชาชน ไม่จารีกลงไว้ในพระสุพรรณบัฏเป็นทางราชการ และจะออกพระนามนี้ในขณะที่ยัง ไม่เสด็จสวรรคต เป็นการถวายพระพร ในขณะที่ยังเสด็จอยู่ไม่ออกพระนามเป็นอย่างอื่นถ้า ไม่ใช่พระญาติสนิท

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ พระบรมราชชนนี สวรรคตก่อนนาน จึงไม่มีสมเด็จพระพันปีหลวงในรัชกาลนั้น พระองค์ท่านเฉลิมพระเกียรติ ถวายสมเด็จเจ้าฟ้าฯ ญารอดพระบรมราชชนนี เนิลิมพระนามพระอัฐิว่า กรมสมเด็จพระศรีสุริเยน-
ทรามาตย์ มีเจ้ากรม คือ พระศรีสุริเยนทรามาตย์ควบคุมดูแลผู้คนในกรมที่ขึ้นอยู่ในพระนาม เวลาออกพระนามไม่ว่าจะเป็นทางราชการหรือประชาชนก็ออกพระนามว่า สมเด็จพระศรีสุริ-
เยนทรามาตย์ แต่ชาววังคนรุ่นเก่าออกพระนามว่า สมเด็จพระพันวัสสา มาแต่ครั้งยังเสด็จอยู่ใน
รัชกาลที่ ๓ ไม่ได้ออกพระนามว่า สมเด็จพระพันปี ในพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าฯ สมเด็จพระอัครมเหสีนั้นคนออกพระนามว่า พระพันวัสสา สมเด็จพระศรีสุริเยน-
ทรามาตย์ท่านเสด็จอยู่ในพระอัครมเหสีในรัชกาลที่ ๒ คนจึงออกพระนามดังนั้นมาอีกหลาย
รัชกาล จนต่อมาเมื่อปรากฏพระนามในพระสุพรรณบัฏที่เฉลิมพระนามพระบรมอัฐิในรัชกาล
ที่ ๔ จึงออกพระนามท่านว่า สมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ ชื่อเจ้ากรมจึงติดไปในพระนาม

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ สมเด็จพระ
นางเธอในรัชกาลที่ ๔ พระองค์เจ้ารำเพยภมราภิรมย์พระบรมราชชนนีเสด็จสวรรคตแล้ว
ได้แต่เฉลิมพระนามพระบรมอัฐิปรากฏในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์
พระบรมราชชนนี ไม่มีสมเด็จพระพันปีในรัชกาลที่ ๕

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติสมเด็จพระนาง
เจ้าเสาวภาผ่องศรีพระบรมราชินีนาถในรัชกาลที่ ๕ ยังมีพระชนม์อยู่ จึงทรงสถาปนาเฉลิม
พระนามาภิไธยปรากฏในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชชนนี ไม่มีคำ
ว่าพระพันปี ชาววังและประชาชนออกพระนามถวายพระพรตามแบบโบราณว่า สมเด็จพระพันปี
และออกพระนามอยู่ดังนั้นจนแม้เสด็จสวรรคตแล้วและยังออกพระนามดังนั้นต่อมาอีกหลายรัชกาล
จนติดปาก

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นพระบรมราชชนนี พระองค์เดียวกันกับ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ เมื่อเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติจึงมิได้มีพระราชกิจใด
ที่จะเกี่ยวข้องกับการสถาปนา เพราะพระเกียรติยศพระเกียรติคุณของพระองค์ท่านมหาศาลเป็น
ที่ล้นที่พ้น เวลาออกพระนามในทางราชการก็ออกตามพระนามที่ปรากฏในพระสุพรรณบัฏ
ครั้งรัชกาลที่ ๖ ส่วนชาววังชาวบ้านก็ยังออกพระนามตามที่เคยมาในรัชกาลที่ ๖ ว่า สมเด็จพระพันปี
จนติดพระโอษฐ์ติดปากมาจนปัจจุบันนี้แม้จะสวรรคตไปนานแล้ว ไม่ออกพระนามเป็นอย่างอื่น
ถ้าไม่ใช่พระญาติสนิท

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๘ เมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เนิลิมพระนาม
สมเด็จพระบรมราชชนนี ว่า สมเด็จพระราชชนนีศรีสังวาลย์ และเสด็จอยู่ในพระนามนี้จนถึงวันที่
๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๓ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันจึงทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมเฉลิมพระยศขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมราชชนนี เนิลิมพระนามาภิไธย

ปรากฏในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี

ในปัจจุบันพระนามาภิไธยสมเด็จพระบรมราชชนนีทุกพระองค์ที่เคยเสด็จอยู่ในที่พระ-
อัศรมเหสีเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ตั้งแต่ครั้งเมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้น
เถลิงถวัลย์ราชสมบัติ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าพระนามาภิไธยพระบรมอัฐิใหม่ ไม่ปรากฏนาม
เจ้ากรมในพระนามาภิไธยนั้น เช่น

กรมสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี เป็น สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี

กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี เป็น สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี

กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี เป็น สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี

สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถคงพระนามาภิไธยไว้ดังเดิมที่ได้ทรงสถาปนาใหม่

ความตอนนี้คงจะมีผู้สังเกตและสงสัยว่าทำไมบางพระองค์ทรงอยู่ในตำแหน่งพระบรม-
ราชินีนาถ เรื่องนี้อธิบายแต่เดิมมาตั้งแต่โบราณ ตำแหน่งพระบรมราชินีไม่มี มีแต่สมเด็จพระ-
อัศรมเหสี มามีเมื่อก่อนหน้าที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จประพาสยุโรป
มีพระราชดำริจะหาคำเฉลิมพระยศพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าพระอัศรราชเทวี ให้สมกับที่
จะเสด็จดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในขณะที่เสด็จประพาส ทรงปรึกษาคำที่
เหมาะสมกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ได้คำว่าพระบรมราชินีนาถ แทนคำว่าอัศรราชเทวีซึ่ง
เป็นตำแหน่งพระภรรยาเจ้าองค์รองจากสมเด็จพระบรมราชเทวี คำว่าพระบรมราชินีนาถจึงอยู่
ในที่สมเด็จพระอัศรมเหสีตรงคำว่า ควีน ในภาษาอังกฤษ แต่เมื่อครั้งจะเฉลิมพระนามพระบรมอัฐิ
สมเด็จพระอัศรมเหสีจารึกที่พระบรมโกศใหม่ โปรดให้ใช้คำว่าพระบรมราชินีตามพระนามแสดง
ตำแหน่งสมเด็จพระอัศรมเหสีให้ปรากฏและตรงกับคำว่า ควีน ส่วนของสมเด็จพระบรมราชชนนี
โปรดให้คงไว้ตามเดิมที่แรกได้รับพระราชทานเป็นพระเกียรติยศพิเศษต่างกับพระองค์อื่น เพราะ
ได้รับพระราชภารกิจ ที่สำคัญคือสำเร็จราชการต่างพระองค์

มาในรัชกาลปัจจุบัน สมเด็จพระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง คือ สมเด็จพระศรีนครินทราบ-
รมราชชนนี ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือของประชาชนเป็นที่ล้นที่พ้น เหตุด้วยสมบูรณ์ด้วยพระราชธรรม
อันพึงได้ความนับถือบูชาตามที่ปรากฏในสังคาลสูตรที่ว่า

การให้ ๑ กล่าวถ้อยคำไพเราะ ๑ ประพฤติประโยชน์ในโลกนี้ ๑ ความเป็นผู้เสมอใน
ธรรมนั้น ๆ ในคนนั้นตามควร ๑

ธรรมเครื่องสงเคราะห์เหล่านี้จะต้องมีอยู่ในโลก ก็ถ้าธรรมเครื่องสงเคราะห์เหล่านี้จะ
ไม่พึงมีไซ้ มารดาที่ดีไม่พึงได้รับความนับถือหรือบูชาเพราะเหตุบุตร บิดาก็จะไม่พึงได้ความ
นับถือ หรือบูชาเพราะเหตุบุตร

สมเด็จพระบรมราชชนนีพระพันปีหลวงในรัชกาลปัจจุบันทรงพิจารณาเห็นธรรมเครื่อง
สงเคราะห์เหล่านี้โดยชอบ ทรงประพฤติปฏิบัติอย่างเข้มแข็งมั่นคง จึงเป็นเหตุให้พระองค์ท่าน
เสด็จถึงความเป็นใหญ่เป็นเจ้านายที่ประชาชนสรรเสริญทั่วหน้า

ไม่มีใครเลยในแผ่นดินนี้ที่มีใจเป็นธรรมจะกล่าวได้ว่าสมเด็จพระพันปีหลวงในรัชกาลปัจจุบัน ทรงเป็นบุคคลที่ไม่ควรแก่การบูชา เพราะพระบารมีที่ทรงสร้างสมมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ จนทรงอยู่ในฐานะสะใภ้หลวง และตลอดมาจนถึงเสด็จอยู่ในฐานันดรศักดิ์แห่งสมเด็จพระพันปีนั้นกล้านัก กล้าทั้งความเพียร กล้าทั้งความอดทน กล้าทั้งความอดกลั้น กล้าทั้งปัญญา กล้าทั้งความกตัญญูรู้คุณ กล้าทั้งความรู้สึกรับผิดชอบต่อหน้าที่ และกล้าทั้งการให้ปัน ชีวิตของพระองค์เป็นชีวิตที่น่าศึกษาจากความเป็นเด็กหญิงธรรมดา ๆ ที่กำพร้าทั้งพระชนกชนนี เสด็จขึ้นสู่ฐานะสมเด็จพระพันปีหลวง ทรงมีพระบรมราชอิสริยยศเสมอด้วยกรมพระราชวังบวรสถานมงคลและพระอัครมเหสีแต่โบราณ ที่ว่าเป็นชีวิตที่น่าศึกษานั้นเพราะทางแห่งชีวิตของพระองค์ไม่ใช่ทางที่รุ่มร่ามเรียบไปเรื่อยไปด้วยกลีบनुปผชาติ แต่เป็นทางแห่งชีวิตที่ต้องต่อสู้อย่างแสนสาหัส อย่างคาดไม่ถึง ถ้าพระบารมีไม่กล้าพอแล้ว ก็ยากนักที่จะทรงพระดำเนินมาได้ถึงจุดนี้ เพราะต้องทรงต่อสู้กับความว่าเหวมาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ ต้องทรงอดทนต่อความขาดมุกตาจิตอันมีอยู่แพร่หลายกว้างขวางในราชสำนัก ต้องทรงทำงานหนักในเวลาศึกษา ต้องทรงงานหนักในหน้าที่ของภริยา อันเรียกว่าหม่อมห้าม ต้องทรงเลี้ยงดูเลอบรมพระราชโอรสพระราชธิดาด้วยพระองค์เอง ต้องทรงรักษาพระบรมราชเกียรติยศของพระราชสวามีและของพระราชโอรส ธิดา อย่างรอบคอบ เคร่งครัด ต้องทรงประหยัดในการใช้จ่าย ต้องทรงเหน็ดเหนื่อยในการถวายเป็นการพยาบาลสมเด็จพระราชสวามีแรมเดือนและความเหน็ดเหนื่อยนั้นก็ไร้ผล เพราะสมเด็จพระราชสวามีเสด็จสวรรคตในเวลาอันเร็วเกินควร เกินคาด พระราชโอรส ธิดายังทรงพระเยาว์นักครานั้น ความเหน็ดเหนื่อยยังไม่ยุติ เพราะสมเด็จพระศรีสวรินทิรา พระบรมราชเทวี ซึ่งทรงเป็นสมเด็จพระบรมราชชนนีแห่งสมเด็จพระราชสวามี ก็ทรงพระประชวรหนักลงในทันทีที่สมเด็จพระราชสวามีเสด็จสวรรคต เพราะทรงเสียพระราชหฤทัยมาก ปลงพระทัยที่จะเสด็จสู่สวรรคตตามไปด้วย ไม่ยอมเสวยพระโอสถ สมเด็จพระพันปีหลวงในแผ่นดินนี้ต้องทรงเป็นพระธุระในการถวายเป็นการพยาบาลพระโอสถเพราะเป็นพระองค์เดียวที่สามารถจะขอพระราชทานให้เสวยได้ ต้องทรงพระดำเนินจากที่ประทับมาสู่ตำหนักใหญ่ทุก ๓-๔ ชั่วโมง ตามที่นายแพทย์กำหนดในการเสวยพระโอสถ ไม่ว่าจะเป็นเวลาค่ำคืน ดึกดื่น ฝนตก พายุร้อน เพียงใด เสด็จตรงเวลา ไม่มีคลาดเคลื่อน จนพระอาการในสมเด็จพระศรีสวรินทิราฯ ค่อยคลายลงและหายประชวรในที่สุด ไม่มีใครเคยได้ยืมสมเด็จพระพันปีในแผ่นดินนี้ตรัสบน ตรัสอวดอ้าง ตรัสรำพันถึงความทุกข์ยากดังกล่าว สิ่งเดียวที่จะได้พบก็คือ ความสงบในพระพักตร์ ความแห้งในพระเนตร

เมื่อสมเด็จพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ทรงได้รับอัญเชิญขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัตินั้นผู้ที่ต้องทรงรับผิดชอบในองค์พระมหากษัตริย์มีอยู่ผู้เดียว คือพระองค์ท่าน เพราะสมเด็จพระราชโอรสยังทรงพระเยาว์อยู่ สมเด็จพระบรมราชชนก พระราชสวามีถึงแม้จะทรงมีสิทธิ์เต็มที่ในพระราชบัลลังก์ ก็มีได้ทรงปรารภณาแม้แต่น้อย ปรากฏแล้วแก่ตามหาชน การทรงเลี้ยงดูพระราชโอรส ธิดา ก็ทรงเลี้ยงดูอย่างพลเรือนชั้นที่มีการศึกษาดี มิได้ทรงเลี้ยงเพื่อเตรียม

พระองค์สำหรับจะรับหน้าที่อันใหญ่ อันหนักแห่งพระมหากษัตริย์ ดังนั้นเมื่อหน้าที่อันนี้ตกมาโดยอำนาจฟ้าดิน สมเด็จพระพันปีหลวงก็ต้องทรงรับผิดชอบและทรงอบรม ทهنุบำรุง ตามวิธีของพระองค์เป็นผลให้ชาวไทยได้พระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐถึงสองพระองค์ นับเป็นพระมหากษัตริย์คุณอันล้นพ้น ฐานะแห่งพระพันปีหลวง ที่ทรงได้รับตามโบราณราชประเพณี ในหน้าที่แรกที่สมเด็จพระราชโอรสขึ้นเสวยราชสมบัติ เป็นฐานะที่ไม่ต้องมีการแต่งตั้งจากทางราชการนั้น ไม่ทำให้พระองค์ทรงเปลี่ยนแปลง และเมื่อทางราชการสถาปนาขึ้นเป็น “พระราชชนนีศรีสังวาลย์” ก็ไม่ทำให้ทรงเปลี่ยนแปลงได้เช่นกัน เคยวางพระองค์มาอย่างไรก็วางพระองค์ต่อไปอย่างนั้น มาเมื่อครั้งที่สมเด็จพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ คือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๘ ถูกลอบปลงพระชนม์ จึงทรงเปลี่ยนแปลงไปมากระยะหนึ่ง เพราะความทุกข์ครั้งนั้นแสนสาหัส เป็นความทุกข์ที่ไม่ยุติธรรม เป็นความทุกข์ที่ร้ายกาจอย่างยิ่ง ครั้งนั้นถ้าไม่ทรงได้คุณแห่งพระรัตนตรัยก็จะไม่รอดพระองค์มาได้เป็นแน่ ทรงแข็งพระหฤทัยตั้งพระสติ รวบรวมพระปัญญาพิจารณาถึงไตรลักษณ์ที่ละเอียดละน้อย เป็นเวลานานจนปลงพระทัยได้จึงกลับเป็นพระองค์เอง เป็นพระองค์ที่ทรงเข้มแข็งพระวรกายทั้งพระราชหฤทัยทั้งพระอุดมคติทุกอย่างในโลกนี้เป็นของไม่เที่ยงล้วนแต่ความทุกข์ และไม่ใช่มโนคติของผู้ใด คนที่ได้เกิดมาแล้วและพบพระพุทธศาสนานับว่าเป็นผู้ที่มิโชคมหาศาลอย่างน้อยก็เป็นผู้ไม่มีโรค และโรคที่จะไม่มีเป็นโรคแรกคือ โรคจิต โรคประสาท เพราะการที่ทำความดีไม่ทำความชั่วจิตใจบริสุทธิ์ เป็นทางที่พระพุทธเจ้าทรงวางไว้สำหรับผู้ที่ปรารถนาพ้นทุกข์สำเร็จทุกข์

พระราชกรณียกิจของสมเด็จพระพันปีหลวง แพร่หลายไปทั่วถึงทุกถิ่น ทั้งเหนือทั้งใต้ ทั้งตะวันออก ทั้งตะวันตก บนเขาในทะเล ในป่าลึกชายแดนทุรกันดารเป็นพระราชกรณียกิจแห่งพรหม เปี่ยมไปด้วยพระเมตตาคุณ พระกรุณาคุณ พระมุทิตาคุณ และพระอุเบกขาคุณ ทรงต่อต้านกับโรคภัย ทรงต่อต้านกับความอดอยาก ทรงต่อต้านกับความไม่รู้ด้วยความเข้มแข็งอดทน ทั้ง ๆ ที่ทรงเป็นพระบรมวงศ์ฝ่ายใน ทั้ง ๆ ที่พระชันษาสูงมาก เสด็จไปถึงไหนความสงบบังเกิดในที่นั้น เสด็จไปถึงไหนความสว่างเกิดในที่นั้น มิใยฝนจะตกฟ้าจะร้องแดดจะออกปิ่นจะตั้ง เขาจะสูงคลื่นจะแรง สมเด็จพระพันปีมิได้ทรงคำนึง เป็นคุณประโยชน์แก่บ้านเมืองในด้านสังคมสงเคราะห์ในด้านต่อต้านการแทรกซึมบ่อนทำลายของอริราชศัตรู

พระนามเดิมของพระองค์ คือ “สังวาลย์” ทรงมีพระราชสมภพในวันที่ ๒๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๓ ในราชินิกุล “สุขุมล” พระชนก ชู และพระชนนี ขำ ล้นบุญไปแต่เมื่อพระองค์ทรงพระเยาว์อยู่มาก ทรงได้รับการศึกษาขั้นต้นจากโรงเรียนศึกษานารี โรงเรียนสตรีวิทยา และวิทยาลัยพยาบาลจากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้เสด็จไปทรงศึกษาต่อ ณ สหรัฐอเมริกา เมื่อวันที่ ๒๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ และ ณ ประเทศนั้น สมเด็จพระบรมราชชนกได้ทอดพระเนตรเห็นก็พอพระราชหฤทัยในพระรูปพระโฉม หลวงสุขุมนิยประดิษฐ์ ได้บันทึกไว้ว่า

“ในระหว่างที่พักอยู่กับกุลกระหม่อมนี้ คืบวันหนึ่งเป็นคืนที่คุณสังวาลย์ (สมเด็จพระพันปี

ในรัชกาลปัจจุบัน) และคุณอุบลซึ่งออกเดินทางไปเรือเดียวกันกับข้าพเจ้าและพักอยู่ที่มลรัฐ
คาลิฟอร์เนียก่อน ๑ ปี จะเดินทางมาถึงบอสตัน รถไฟจะมาถึงราว ๒ ยาม ทูลกระหม่อม
(สมเด็จพระบรมราชชนกในรัชกาลปัจจุบัน) เตรียมพระองค์จะไปรับ เพราะสองคนนี้เป็นนักเรียน
ของท่าน ข้าพเจ้าขอร้องขอไปรับด้วย แต่รับสั่งว่าข้าพเจ้ายังหลบสหายและดึกตึ้นนักอย่าไป
เลยประมาณสัปดาห์ ๒ เศษ คือ รถมาถึงแล้วและทรงพาไปพักโฮเต็ล แล้วพระองค์ท่านเสด็จ
กลับมาถึงบ้านปลูกข้าพเจ้าทันที แล้วรับสั่งว่า “ผู้หญิง ๒ คน มาถึงแล้ว แม่สังวาลย์สวยแข็งเขี้ยว
แกอ้อย” ข้าพเจ้ารู้สึกสงสัยทูลกระหม่อมทันทีว่าคงจะพอพระทัยในคุณสังวาลย์มาก ถึงกับปลูก
ข้าพเจ้าขึ้นในเวลาดึกตึ้นเพื่อทรงชมให้ฟัง ต่อนั้นมาก็ได้จัดส่งคุณสังวาลย์และคุณอุบล ไปอยู่
เมืองฮาดฟอร์ด ในมลรัฐคอนเนคติกัตหนทางโดยรถไฟจากบอสตันราว ๕ ชั่วโมง ข้าพเจ้าเคย
เป็นผู้นำจดหมายและเข้าของส่งไปมาระหว่างทูลกระหม่อมกับคุณสังวาลย์”

ในที่สุดก็ทรงแต่งงาน การที่ต้องทรงอยู่ในฐานะแห่งสะใภ้หลวงชั้นนี้ เป็นฐานะที่ลำบาก
มาก เพราะทูลกระหม่อมฟ้าในเมืองไทยมีอยู่ไม่กี่พระองค์ โดยเฉพาะทูลกระหม่อมฟ้าอย่าง
สมเด็จพระบรมราชชนก ซึ่งทรงฝึงผาวยดงามและอุดมด้วยชนสารสมบัติ ทรงหาทางออกด้วย
วิธีที่ถูกต้งที่สุดคือ ทรงเป็นแม่บ้านอย่างชาวตะวันตกที่ไม่โปรดสังคม นอบน้อมต่อผู้ยิ่งเมตตา
ต่อผู้เยาว์ สมเด็จพระศรีสวรินทิราฯ (พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า) ซึ่งทรงพระปรีชาสามารถมาก
ในการทอดพระเนตรคน ทรงพอพระราชหฤทัยมาก ทรงยกย่องและไว้วางพระราชหฤทัย ได้
พิสูจน์ว่าสมเด็จพระพันปีในแผ่นดินนี้ทรงพระคุณสมบัติควรแก่การบูชาด้วยความจริงดังได้
พรรณนามา ข้าพพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระราชวโรกาสถวายชัยมงคล

พระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่งที่ระลึก

พระธรรมเจ้าเป็นที่พึ่งที่ระลึก

พระสงฆ์เจ้าเป็นที่พึ่งที่ระลึก

เดชะด้วยอำนาจคุณพระศรีรัตนตรัยและวาจาอันเป็นความจริงที่ได้บรรยายมา ขอสมเด็จพระ
บรมราชชนนีพระพันปีหลวงในรัชกาลปัจจุบัน ทรงเจริญพระชนมายุยิ่งยืนนานถึง ๑ ร้อยปี
ปลอดจากอุปัทวันตรายทั้งหลายทั้งปวง อันตรายทั้งหลายจงพินาศไปไม่เหลือ ทรงมีความสุข
สำราญ ทรงไม่มีทุกข์ สบายพระราชหฤทัยพร้อมด้วยพระราชวงศ์ทั้งปวง

หม่อมเจ้าหญิงสุขศรีสมร เกษมศรี

หม่อมเจ้าพันธุ์ทิพย์ เทษมศรี

หม่อมเจ้าหญิงศุขศรีสมร เกษมศรี

คุณหญิงกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ เรียบเรียง

ในบรรดาสตรีในราชสกุล ที่ได้ศึกษาเล่าเรียนมีความรู้ในระดับสูง และได้กระทำ
คุณประโยชน์ไว้แก่ประเทศชาติ ควรแก่การจารึกนามและประวัติไว้ให้เป็นที่ยปรากฏแก่นุชน
ของชาติคนหนึ่งนั่นคือ หม่อมเจ้าหญิงศุขศรีสมร เกษมศรี

หม่อมเจ้าหญิงศุขศรีสมร เกษมศรี ประสูติเมื่อวันที่ ๑๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๓๘
เป็นพระธิดาของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ หรือพระองค์เจ้าเกษมศรีศุภโยค
และหม่อมละม้าย (ปานิบุตร)

ในสมัยก่อนนั้น ยังไม่มีโรงเรียนสำหรับศึกษาเล่าเรียนดังเช่นในสมัยปัจจุบันนี้ และสตรี
ก็มิได้มีสิทธิเท่าเทียมบุรุษในการที่จะได้รับการศึกษาเล่าเรียนวิชาการด้านต่าง ๆ การศึกษา
ของสตรีในวงศ์ตระกูลสูง มักจะได้แก่การเข้าไปใช้ชีวิตในวังเจ้านาย เพื่อรับใช้และได้รับการ
ฝึกอบรมชีวิตความเป็นอยู่จากเจ้านายและชาววัง หม่อมเจ้าหญิงศุขศรีสมรก็เช่นเดียวกัน ได้เริ่ม
รับการศึกษาอบรมในวังพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ต่อมา เมื่อมีการก่อตั้ง
โรงเรียนกุลสตรีวังหลังขึ้นตามแบบแผนของชาวตะวันตกแล้ว หม่อมเจ้าหญิงศุขศรีสมร ก็ทรงเข้า
รับการศึกษาที่โรงเรียนกุลสตรีวังหลังนั้นจนจบชั้นสูงสุดคือ มัธยมปีที่หก ขณะนั้นมีอายุ ๑๖
ชันษา และได้มีโอกาสศึกษาภาษาอังกฤษกับแฮมมิลตัน จนทรงสามารถเขียนอ่านภาษา
อังกฤษได้ดี

หม่อมเจ้าหญิงศุขศรีสมร โปรดการอ่านหนังสือทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ
มาก ต่อมาได้ทรงอุตสาหะวิริยะใช้เวลาว่างแปลนวนิยายภาษาอังกฤษเป็นภาษาไทย และนำออก
พิมพ์เผยแพร่ ได้รับความนิยมจากผู้่านมาก ทำให้ทรงมีชื่อเสียงโด่งดังเป็นที่รู้จักทั่วไปในหมู่
ผู้สนใจในงานวรรณกรรม โดยเฉพาะในสมัยก่อน พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นยุคที่งานประพันธ์แบบ
นวนิยายของชาวตะวันตก ยังไม่สู้แพร่หลายนักในประเทศไทย นวนิยายที่ทรงแปลออกเผยแพร่
จึงได้รับความสนใจจากผู้่านมาก งานแปลนวนิยายเรื่องสำคัญที่ทำให้หม่อมเจ้าหญิงศุขศรีสมร
มีชื่อเสียงโด่งดังมากคือเรื่อง “เต็ลมา” ซึ่งในภายหลังต่อมาก็ได้มีผู้แปลนวนิยายเรื่อง “เต็ลมา”
ออกเผยแพร่อีกและเป็นที่ยินย นับว่า หม่อมเจ้าหญิงศุขศรีสมรได้ทรงค้นพบนวนิยายที่มีคุณค่า
ในเชิงวรรณศิลป์มาก่อน ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากทรงมีรสนิยมในด้านวรรณกรรมสูง และทรงสามารถ
วิเคราะห์คุณค่าของวรรณกรรมตามรสนิยมของคนไทย ในยุคสมัยนั้นและแม้ในสมัยต่อมาได้
ถูกต้อง ช่วยให้ผู้อ่านได้รับความเพลิดเพลิน เข้าใจชีวิตความเป็นอยู่ของชาวตะวันตกมากขึ้น
และยังมีส่วนช่วยเผยแพร่ ความรู้ด้านวรรณกรรมแบบใหม่คือนวนิยายของชาวตะวันตกแก่วง

วรรณกรรมของไทย ซึ่งในภายหลังต่อมาจะได้กลายเป็นรูปแบบงานประพันธ์ที่สำคัญมาก และเป็นรูปแบบที่รับใช้กันต่อมาอย่างกว้างขวางตราบเท่าถึงปัจจุบันนี้

การแปลหนังสือของหม่อมเจ้าหญิงศุขศรีสมรเป็นสื่อสำคัญให้ทรงพบชีวิตรักกับหม่อมเจ้าพูนศรีเกษม เกษมศรี ต่อมาทั้งสองพระองค์ได้ทรงใช้ชีวิตร่วมทุกข์ร่วมสุข และร่วมกันบำเพ็ญประโยชน์ในด้านการศึกษาของชาติ ตราบจนหม่อมเจ้าหญิงศุขศรีสมรสินชีพิตักษัย เมื่อวันที่ ๑๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๗

หม่อมเจ้าหญิงศุขศรีสมร ได้ทรงปรึกษา ม.จ. พูนศรีเกษมและขอคำแนะนำเกี่ยวกับการแปลความหมายของคำ และการเลือกใช้ถ้อยคำศัพท์สำนวนภาษาให้เหมาะสมในการแปลหนังสือให้คนไทยอ่าน ทำให้ทั้งสองพระองค์ทรงใกล้ชิดสนิทสนม มีความเข้าใจและเข้าอกเข้าใจกันเพิ่มพูนขึ้นตามกาลเวลา จนกลายเป็นความรักขึ้น และเมื่อทรงร่วมชีวิตกันแล้ว ก็ได้ทรงร่วมกันแปลงานวรรณกรรมตะวันตกที่น่าสนใจ และแตงนิยายออกวารสารรายเดือนจำหน่ายเผยแพร่ด้วย งานที่ทรงแปลนำออกเผยแพร่นั้น ทรงใช้นามปากการ่วมกันว่า “สระระ” หรือ “ศ.ร.” ด้วยความสามารถและรสนิยมในการเลือกคัดวรรณกรรมอย่างดียิ่ง ผลงานที่ทรงคัดเลือกและทรงร่วมกันแปลจึงเป็นที่นิยมอย่างแพร่หลาย ได้แก่เรื่องเคาน์แดรกกูล่า ขโมยผู้ดี ชิโกแมว เป็นต้น โดยเฉพาะเรื่อง เคาน์แดรกกูล่า และเรื่องเตลมา นั้น ได้รับความนิยมจนเป็นที่ติดปากติดใจคนไทยสืบมาจนถึงปัจจุบันนี้

เมื่อหม่อมเจ้าหญิงศุขศรีสมร ทรงร่วมชีวิตกับหม่อมเจ้าพูนศรีเกษม เกษมศรีแล้ว ในเวลาต่อมา ทั้งสองพระองค์ได้รับพระมหากรุณาธิคุณในสมเด็จพระมหิตลาธิเบศรอดุลยเดชวิกรมพระบรมราชชนก ซึ่งในสมัยนั้นยังทรงดำรงพระยศเป็น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ามหิตลอดุลยเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ ได้พระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ให้ทรงสร้างตำหนักที่ประทับสำหรับให้ทั้งสองพระองค์ได้ประทับร่วมกัน ไม่ต้องอาศัยพักพิงหม่อมมารดา ตำหนักดังกล่าวมีชื่อเรียกว่า “เรือนทูลกระหม่อมมหิตลประทาน” สร้างขึ้นเป็นเรือนไม้ในบริเวณวังกรมหมื่นทิฆารวงศ์ประวัติ ที่ถนนขาว สามเสน ซึ่งในภายหลังต่อมาได้เป็นที่ตั้งโรงเรียนเขมะสิริอนุสสรณ์ ที่พระองค์ร่วมกันสร้างขึ้น เป็นโรงเรียนสตรีที่มีชื่อเสียง ได้ผลิตทรัพยากรบุคคลออกไปทำคุณประโยชน์แก่ชาติบ้านเมืองในด้านต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก ทั้งหม่อมเจ้าหญิงศุขศรีสมร และหม่อมเจ้าพูนศรีเกษมได้ใช้ชีวิตร่วมกัน ณ ตำหนักดังกล่าวตลอดพระชนมชีพ ภายหลังเมื่อ ม.ร.ว.ทอรัศรี (เกษมศรี) คงจำเนียร ทายาทของพระองค์ได้ย้ายโรงเรียนเขมะสิริอนุสสรณ์ไปตั้งที่เชิงสะพานกรุงธนบุรี ผังธนบุรี ก็ได้ชลอรัยย้าย “เรือนทูลกระหม่อมมหิตลประทาน” ไปก่อสร้างขึ้นใหม่ตามรูปเดิมทุกประการเพียงแต่รื้อฝากันห้องออก และจัดเป็นห้องสมุดของโรงเรียนเป็นประโยชน์แก่การศึกษาค้นคว้าของเยาวชนต่อมาตราบนานทุกวันนี้

เนื่องด้วย หม่อมเจ้าพูนศรีเกษม เกษมศรี ทรงศึกษาเล่าเรียนมาทางด้านวิทยาศาสตร์ และทรงมีโอกาสรับใช้ใกล้ชิดในเบื้องพระยุคลบาท สมเด็จพระมหิตลาธิเบศรอดุลยเดชวิกรม

พระบรมราชชนก และเป็นผู้ที่ได้โน้มนำพระทัยสมเด็จพระบรมราชชนกให้ทรงเปลี่ยนไปทรงสนพระทัยในกิจการแพทย์แทนการทหาร ดังที่นายแพทย์สุด แสงวิเชียร เขียนไว้ใน พระราชประวัติสมเด็จพระบรมราชชนกในหนังสือรวมบทเรียงความชนะที่ ๑ ตอนหนึ่งว่า

“นอกจากเสด็จในกรมแล้ว ก็มี หม่อมเจ้าพูนศรีเกษม เกษมศรี ขณะนั้นดำรงตำแหน่งคณบดีคณะอักษรศาสตร์และวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้ชักจูงพระทัยของสมเด็จพระราชบิดา ให้สามารถเปลี่ยนอาชีพเดิม มาสนพระทัยกับการแพทย์ของประเทศไทยด้วย” ซึ่งภายหลังกิจการแพทย์ของไทยได้เจริญก้าวหน้ารุ่งเรืองมั่นคง เป็นประโยชน์ยิ่งใหญ่แก่ชีวิตของพลกนิกรในประเทศไทย และสมเด็จพระบรมราชชนก ก็ทรงได้รับพระสมัญญานามว่า “บิดาแห่งการแพทย์ไทย” ในภารกิจอันสำคัญนั้น เป็นที่แน่นอนว่าหม่อมเจ้าหญิงสุขศรีสมร เกษมศรี ในฐานะชายาของหม่อมเจ้าพูนศรีเกษม ก็ได้มีส่วนร่วมช่วยเหลือรับใช้สมเด็จพระบรมราชชนกด้วยเช่นกัน

ในเวลาต่อมา หม่อมเจ้าหญิงสุขศรีสมร และหม่อมเจ้าพูนศรีเกษม ได้รับพระมหากรุณาธิคุณที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งในสมเด็จพระบรมราชชนกคือ โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระราชทรัพย์ส่งทั้งสองพระองค์ ไปศึกษาวิชาการและดูงานในประเทศแถบยุโรป ได้ทรงพักอยู่ ณ ที่ประทับของสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ที่กรุงโลซานน์ ประเทศสวิสเซอร์แลนด์ ระยะเวลาหนึ่ง หม่อมเจ้าหญิงสุขศรีสมรสนพระทัยในการทำครัว ได้ทรงประกอบอาหารถวายสมเด็จพระบรมราชชนนีเป็นการสนองพระมหากรุณา และระหว่างที่ทรงศึกษาดูงานอยู่ในยุโรป ก็ได้สนพระทัยศึกษาเล่าเรียนฝึกหัดการทำอาหารแบบตะวันตกอยู่เสมอ ทรงช่างสังเกตจดจำการทำอาหารแปลก ๆ นำมาทดลองทำ ดัดแปลงปรับปรุงให้เหมาะสมแก่รสนิยมของคนไทย และในภายหลังเมื่อได้ตั้งโรงเรียนสตรีแล้วได้ขยายออกไปสอนหลักสูตรการทำอาหาร และได้เปิดร้านขึ้นที่ตรงข้ามโรงภาพยนตร์เฉลิมกรุงเป็นร้านอาหารที่ทันสมัยแบบตะวันตก เป็นการบุกเบิกการขายอาหารแบบยุโรปตามแบบที่ทรงจดจำนำมาเป็นประโยชน์ ร้านดังกล่าวเป็นที่นิยมของผู้คนในกรุงเทพฯ อย่างมาก

หม่อมเจ้าหญิงสุขศรีสมร เกษมศรี ทรงมีบทบาทในการบุกเบิกการศึกษาของสตรีในยุคแรก ๆ อยู่มาก ดังกล่าวมาแล้วสมเด็จพระมหิตลาธิเบศรอดุลยเดชวิกรมพระบรมราชชนก ได้ทรงพระมหากรุณา พระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ ส่งหม่อมเจ้าพูนศรีเกษม เกษมศรี ออกไปศึกษาวิชาเพิ่มเติมและดูงานในทวีปยุโรป ครั้นต่อมาเมื่อกลับมายังประเทศไทยแล้วหม่อมเจ้าหญิงสุขศรีสมร ทรงรำลึกถึงพระมหากรุณาในสมเด็จพระบรมราชชนกที่โปรดการศึกษาเป็นอย่างยิ่ง จึงให้ทรงจัดตั้งโรงเรียนพระมารดาภิเษกขึ้นที่วังกรมหมื่นทิพากรวงศ์ประวัติรับนักเรียนสตรีแบบโรงเรียนราชกุมารี มีพิธีเปิดเมื่อวันที่ ๑ กันยายน ๒๔๗๕ เริ่มแรกมีนักเรียนชายและหญิงรวมทั้งสิ้น ๒๖ คน เปิดรับตั้งแต่ชั้นมูล ประถมหนึ่ง ประถมสอง และเปิดสอนตามหลักสูตรถึงระดับมัธยม

โรงเรียนขมะสิริอนุสสรณ์ ปัจจุบันตั้งอยู่ในเนื้อที่ ๑๔ ไร่ ๑๕๗ ตารางวา ณ เลขที่ ๑๐๘/๑ ถนนราชวิถี บางพลัด เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร เป็นอนุสรณ์สถานที่สำคัญเปรียบประดุจอนุสาวรีย์แห่งงานด้านการศึกษาและการสร้างทรัพยากรบุคคลให้แก่ชาติบ้านเมือง ที่หม่อมเจ้าหญิงศุขศรีสมร เกษมศรี ทรงวางรากฐานอันดีไว้ โรงเรียนขมะสิริอนุสสรณ์นี้ เดิมตั้งอยู่ในบริเวณวัง พระบรมวงศ์เธอกรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ เลขที่ ๓ ถนนสามเสน อำเภอดุสิต กรุงเทพมหานคร ในเนื้อที่ ๕ ไร่ ๑๑๖ ตารางวา ทิศใต้ ติดวัดราชผาติการาม ด้านตะวันออกถนนสามเสน ด้านตะวันตกจดแม่น้ำเจ้าพระยา ชื่อโรงเรียนนี้ตั้งขึ้นตามพระนามเดิมของ พระบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ เมื่อยังมีได้ทรงกรม คือ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเกษมศรีศุภโยค คำว่า “เกษมศรีศุภโยค” ภาษาสันสกฤต ตรงกับภาษามคธหรือบาลีว่า “ขมะสิริสุภโยโค” คำว่า “เกษมศรี” นี้เป็นนามราชสกุล ซึ่งทั้งหม่อมเจ้าพูนศรีเกษมและหม่อมเจ้าหญิงศุขศรีสมร ทรงถือกำเนิดสืบสายมาในราชสกุลเดียวกัน จึงนำมาเป็นเค้ามูลของนามโรงเรียนที่ทรงก่อตั้งขึ้น เรียกว่า “โรงเรียนขมะสิริอนุสสรณ์” แปลว่า “ระลึกถึงเกษมศรี” หรือเป็นที่ระลึกแห่งราชสกุลเกษมศรี

ก่อนที่จะทรงตั้งโรงเรียนขมะสิริอนุสสรณ์ขึ้น ในวังกรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ ได้เคยมีการก่อตั้งโรงเรียนขึ้นแล้วหลายครั้ง ครั้งแรกประมาณ พ.ศ. ๒๔๕๔ เปิดสอนที่ท้องพระโรงของวัง เพื่อสอนลูกหลานเด็กในวังและลูกหลานของบ้านเรือนใกล้เคียง โดยมีหม่อมเจ้าหญิงผกามาลย์พระธิดาองค์ที่ ๔ ของกรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ เป็นผู้จัดขึ้นสอนภาษาไทยชั้นต้นและเลข โดยใช้หนังสือมูลบทบรรพกิจและแบบเรียนเร็วเป็นหนังสือเรียนหลักพอให้อ่านออกเขียนได้ เปรียบเหมือนชั้นอนุบาล ซึ่งสมัยก่อนเรียกกันว่า “ชั้นมูล” ซึ่งคงจะเป็นเพราะใช้หนังสือมูลบทบรรพกิจเป็นหลักก็ได้ ในระยะนั้น หม่อมเจ้าหญิงศุขศรีสมรยังมิได้ทรงเกี่ยวข้องกับกิจการโรงเรียนมากนัก นอกจากเมื่อว่างก็ทรงช่วยสอนบ้าง เนื่องจากอยู่ในระหว่างที่ทรงสนพระทัยในการแปลหนังสือนวนิยายต่างประเทศ และแต่งนิยายออกวารสารรายเดือนจำหน่ายเผยแพร่ ต่อมาโรงเรียนดังกล่าวก็หยุดกิจการไป ต่อมาอีกระยะหนึ่งหม่อมราชวงศ์หญิงทรงสอางค์ เกษมศรี ธิดามหาอำมาตย์โท หม่อมเจ้าปวิพภัทรเกษมศรี ซึ่งเป็นพระโอรสองค์ใหญ่ของพระเจ้านครบาล กรมหมื่นทิวากรวงศ์ประวัติ ได้ตั้งโรงเรียนขึ้นในวังนี้อีกครั้งหนึ่งเรียกว่า โรงเรียนคุณทรงสอางค์ แบ่งการเรียนการสอนเป็นชั้น ๆ ตามระบบของโรงเรียน และเปิดสอนภาษาอังกฤษภาคกลางคืน สำหรับผู้ใหญ่ด้วย แต่ไม่ช้านักก็เลิกกิจการอีก

เมื่อหม่อมเจ้าหญิงศุขศรีสมร เสด็จกลับจากการศึกษาและดูงานพร้อมกับหม่อมเจ้าพูนศรีเกษม เกษมศรี พระสวามี ตามที่ได้รับพระมหากรุณาธิคุณในสมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก พระราชทานทุนส่วนพระองค์ให้ไปนั้นแล้ว ถึง พ.ศ. ๒๔๗๒ สมเด็จพระมหิตลาธิเบศรอดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก เสด็จทิวงคตเมื่อวันที่ ๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๒ หม่อมเจ้าหญิงศุขศรีสมร ทรงดำริจะเสนอพระมหากรุณาโครงการก่อตั้งโรงเรียน

ให้การศึกษาเป็นทานสมัย ตามอุดมคติในสมเด็จพระบรมราชชนกที่โปรดการศึกษาและการบำเพ็ญประโยชน์สร้างสรรค์แก่ส่วนรวมเป็นอย่างยิ่งเหนือสิ่งอื่นใด ดังนั้น จึงทรงนำความรู้และแบบอย่างกิจการโรงเรียน (Private School) ของอังกฤษ ที่ได้ทอดพระเนตรเมื่อคราวเสด็จไปทรงศึกษานั้น มาเป็นแนวทางจัดการ และได้ตั้งโรงเรียนเขมะสิริอนุสสรณ์ขึ้น โดยใช้ตำหนักหลังหนึ่งในวังกรมหมื่นทิฆาทวรัศประวัติพระชนก เป็นสถานที่สอน มีพิธีเปิดเป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ ๑ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๗๕ เริ่มตั้งแต่มีนักเรียนชายหญิงรวม ๒๖ คน คือชั้นมูล ๑๘ คน ประถมหนึ่ง ๕ คน ประถมสอง ๓ คน มีครูและผู้ร่วมงาน ๖ คน มีหม่อมเจ้าหญิงศุขศรีสมร เกษมศรี เป็นเจ้าของผู้จัดการและครูใหญ่ โรงเรียนเจริญรุ่งเรืองขึ้นอย่างรวดเร็ว ต้องสร้างอาคารและขยายชั้นเรียนตามลำดับ คือ

พ.ศ. ๒๔๗๕ เปิดสอนชั้นมูล ถึงมัธยมปีที่ ๑

พ.ศ. ๒๔๗๖ เปิดสอนชั้นมูล ถึงมัธยมปีที่ ๔

พ.ศ. ๒๔๗๗ เปิดสอนชั้นมูล ถึงมัธยมปีที่ ๕

พ.ศ. ๒๔๗๘ เปิดสอนชั้นมูล ถึงมัธยมปีที่ ๖

ทั้งนี้ ชั้นมัธยมรับแต่นักเรียนหญิง ส่วนชั้นประถม ๑-๔ รับทั้งนักเรียนหญิงและชาย นับถึงปัจจุบัน จึงปรากฏว่า มีบุคคลสำคัญที่เป็นชายเป็นจำนวนมาก เคยได้รับการศึกษาเป็นพื้นฐานไปจากโรงเรียนเขมะสิริอนุสสรณ์ บุคคลสำคัญเหล่านั้นมีทั้ง นายแพทย์ นักวิทยาศาสตร์ นักการทูต นักปกครอง ทหาร ตำรวจ นักการเมือง พ่อค้า นายธนาคาร

จนถึง พ.ศ. ๒๔๘๑ กิจการโรงเรียนเจริญก้าวหน้ามาก หม่อมเจ้าพูนศรีเกษม เกษมศรี จึงทรงลาออกจากราชการมาช่วยดูแลกิจการของโรงเรียนอย่างเต็มที่ ในปีนั้นโรงเรียนเขมะสิริอนุสสรณ์เป็นโรงเรียนราษฎร์แห่งแรกที่เปิดสอนวิชาฝึกหัดครูประถมหลักสูตร ๓ ปี ขึ้นโดยอาศัยที่หม่อมเจ้าพูนศรีเกษมพระสวามี ทรงเป็นกำลังสำคัญนำประสบการณ์ที่พระองค์ท่านเคยบริหารการศึกษาในมหาวิทยาลัยมาแล้วหลายปีมาใช้ นอกจากเปิดหลักสูตรฝึกหัดครูขึ้นในโรงเรียนราษฎร์เป็นแห่งแรกแล้ว ยังทรงขยายหลักสูตรเปิดสอนการทำครัว ทำอาหาร และการเรือนขึ้นในตอนปลายของหลักสูตรมัธยม เป็นแนวคิดริเริ่มการศึกษาที่นับว่าแปลกใหม่ ก้าวหน้าทันสมัยและเป็นการบุกเบิกการสอนวิชาทำอาหารขึ้นเป็นครั้งแรกของเมืองไทยด้วย หลักสูตรดังกล่าวทำให้ต้องทรงเปิดร้านอาหาร ขึ้นที่บริเวณโรงพยาบาลนครเฉลิมกรุง เพื่อให้เป็นที่ฝึกงานของนักเรียน ทรงสร้างร้านและจัดให้มีบรรยากาศแบบยุโรปตามที่จดจำมา เป็นการบุกเบิกภาพพจน์งดงามของร้านอาหารที่ทันสมัยมีมาตรฐาน ส่วนอาหารนั้น พระองค์ท่านจดจำอาหารชนิดต่าง ๆ มาจากแถบตะวันตกที่เคยทรงเดินทางท่องเที่ยวดูงานอยู่นั้น นำมาทดลองทำเพื่อปรับปรุงให้เหมาะกับรสนิยมของคนไทย และยังทรงคำนึงถึงคุณค่าทางโภชนาการด้วย ทำให้ได้รับความนิยมจากผู้มารับบริการมาก นอกจากนั้นยังได้ทรงริเริ่มทดลองทำอาหารที่มีคุณค่าราคาถูก เช่น อาหารจากถั่วเหลือง ได้แก่ นมถั่วเหลือง เป็นต้น ร้านดังกล่าวตั้งอยู่เยื้องโรง

ภาพยนตร์ศาลาเฉลิมกรุง ซึ่งในขณะนั้นก็เป็นย่านที่ก้าวหน้ามาก เพราะศาลาเฉลิมกรุงเป็นโรงภาพยนตร์ที่ขึ้นชื่อได้รับความนิยมสูง จึงเป็นแหล่งที่มีผู้คนสัญจรไปมามากร้านดังกล่าวชื่อร้าน “สุรสีน” (หรือตรงกับภาษาฝรั่งเศสว่า Bon Gout) แปลว่า “รสนิยมที่ดี” ชั้นบนเปิดเป็นร้านตัดเสื้อ ชั้นล่างขายอาหาร ทั้งนี้ เพื่อให้นักเรียนในแผนกดังกล่าวมีโอกาสฝึกหัดแสดงฝีมือได้กว้างขวาง

ร้านสุรสีน เป็นที่สนใจของชาวกรุงเทพในสมัยนั้นมาก เพราะการจัดร้าน การประดับตกแต่ง ได้กระทำด้วยรสนิยมอย่างดี เนื่องจากทั้งหม่อมเจ้าสุขศรีสมร และพระสวามี คือหม่อมเจ้าพูนศรีเกษมได้เห็นแบบอย่างของร้านอาหารในประเทศที่เจริญแล้วในยุโรปมาเป็นจำนวนมาก จากบทความเรื่อง “โรงเรียนของเรา เมื่อแรกสร้าง พ.ศ. ๒๔๗๕” ของหม่อมเจ้าหญิงเกษมเสาวภา ปรากฏว่า ซึ่งเคยร่วมงาน ณ ร้านสุรสีน เล่ารายละเอียดไว้ว่า

“ร้านสุรสีน หรือ Bon Gout ที่เปิดใหม่นี้ ท่านใช้สีฟ้าปนเทา มีลายกะขาว ๆ อยู่ประปราย เคาน์เตอร์และบาร์ไว้เครื่องดื่มตั้งด้านใน โต๊ะเก้าอี้เป็นหมู่กระจายกันออกมา เพื่อให้เย็นสบายตลอดเวลา จึงมีพัดลมติดเพดานและพัดลมตั้งมากมายเพิ่มเติมด้วยไม้ประดับและไฟสีสวย ร้านสุรสีนก้าวหน้าร้านอาหารทั้งปวงแถวนั้นไปไกล ก่อนและหลังภาพยนตร์ทุกรอบ มีคนแน่นร้านทุกวัน ขายแต่เย็นจนถึงกลางคืนไม่ทันใจผู้มารับประทานเสียแล้ว มีการเรียกร้องให้ขายตอนกลางวันอีก ซึ่งท่านก็อนุโลมตาม รับสั่งอย่างขัน ๆ กับพวกเราว่า “ฉันจะขายข้าวแกงอีกอย่างแล้วรู้ไหมยะ” ดังนั้นจึงทำงานสามเล่า ไม่ว่างสักคน ต่อมาร้านตัดเสื้อสตรีเปิดมากขึ้นทั่วไป ท่านจึงยุบแผนกตัดเสื้อ”

โรงเรียนพระตำหนักสวนสุนันทา เป็นสถานศึกษาที่มีชื่อเสียงในด้านมาตรฐานการสอนและการอบรมระเบียบวินัย ก่อนที่กระทรวงศึกษาธิการจะรับรองวิทยฐานะโรงเรียนต้องจัดส่งนักเรียนเข้าสอบตามข้อสอบของกระทรวงศึกษาธิการ ปรากฏว่า นักเรียนของโรงเรียนสอบผ่านได้ทั้งหมด อย่างที่เรียกว่า “ยกชั้น” เป็นประจำ ซึ่งโรงเรียนก็จัดทำแผ่นทองแสดงเกียรติคุณไว้เป็นหลักฐานให้นักเรียนรุ่นหลัง ๆ ได้ชื่นชมและภาคภูมิใจเป็นการปลุกฝังอุปนิสัยรักเกียรติรักหมู่คณะให้แก่นักเรียนของโรงเรียน หม่อมเจ้าหญิงสุขศรีสมร ทรงเป็นอาจารย์ผู้ปกครองที่เอาพระทัยใส่ในนักเรียนไม่เฉพาะด้านวิชาการเท่านั้น ในด้านความประพฤติระเบียบวินัย ก็ทรงเอาพระทัยใส่เคร่งครัด เมื่อยังมีพระชนม์ และยังดูแลกิจการของโรงเรียนอยู่ ในเวลาเข้ากลางวันหรือทุกเวลาที่นักเรียนพัก หม่อมเจ้าหญิงสุขศรีสมรจะเดินตรวจตรา ทักทายเด็กนักเรียน มีพระพักตร์ยิ้มแย้มแจ่มใส มักแต่งกายเรียบโดยทรงขึ้นสีน้ำเงิน และสวมเสื้อสีขาว ทรงห้อยพวงกุญแจ ไว้ที่เอวเป็นประจำ เป็นภาพที่ประทับใจนักเรียนเก่า ๆ ที่ศึกษาเล่าเรียนอยู่ในสมัยที่ทรงมีพระชนม์อยู่ หม่อมเจ้าพูนศรีเกษม เกษมศรี นั้น ก็ทรงเป็นนักการศึกษาที่ปราดเปรื่อง มีความคิดริเริ่มพัฒนาอยู่ตลอดเวลา การศึกษาของโรงเรียนพระตำหนักสวนสุนันทา นั้น มิได้มุ่งแต่วิชาความรู้อย่างเดียว เนื่องจากทรงมีประสบการณ์สูง จึงทรงแทรกกิจกรรมต่าง ๆ ทั้ง จริยศาสตร์

นาฏศิลป์ ดนตรี โภชนาการไว้ใน การเรียนการสอน ทำให้การศึกษามีประสิทธิภาพสูง โรงเรียน จึงก้าวหน้าขึ้นตามลำดับ จนมีชื่อเสียงโด่งดังตลอดมา

จนถึง พ.ศ. ๒๔๘๓ กระทรวงศึกษาธิการได้รับรองวิทยฐานะของโรงเรียนพระมหารัชมังคลาจารย์ และ พ.ศ. ๒๔๘๕ หม่อมเจ้าหญิงศุขศรีสมร เกษมศรี สิ้นชีพิตักษัยด้วยโรคมะเร็ง กระเพาะอาหาร หม่อมเจ้าพูนศรีเกษมพระสวามี ได้ทรงดูแลรักษาดำเนินกิจการของโรงเรียน ต่อมา นักเรียนของโรงเรียนได้ทำชื่อเสียงให้แก่โรงเรียน และโรงเรียนพระมหารัชมังคลาจารย์เจริญ รุ่งเรืองตามพระประสงค์ของหม่อมเจ้าหญิงศุขศรีสมร และได้ขยายตัวก้าวหน้า มีนักเรียนปีละ นับพันคนและเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ ได้ย้ายโรงเรียนจากวังกรมหมื่นทิฆารวงศ์ประวัติ ที่ถนน ขาว สามเสน ไปตั้งที่เลขที่ ๑๐๘/๑ ถนนราชวิถี บางพลัด โรงเรียนมีฐานะมั่นคงนักเรียนของ โรงเรียนได้ศึกษาเล่าเรียนออกไปทำประโยชน์แก่ชาติบ้านเมืองในแขนงต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะในแขนงแพทย์และอักษรศาสตร์นับว่ามีชื่อเสียงดีเด่นตลอดมาถึงปัจจุบัน

ในด้านการศึกษาของสตรี หม่อมเจ้าหญิงศุขศรีสมร เกษมศรี มิได้มีบทบาทเฉพาะ การก่อตั้งโรงเรียนสตรีพระมหารัชมังคลาจารย์ขึ้นเท่านั้น หากแต่ได้ทรงร่วมบำเพ็ญคุณประโยชน์ ยิ่งใหญ่แก่การศึกษาของชาติอย่างสำคัญอีกประการหนึ่งคือ ได้ทรงร่วมมือกับหม่อมเจ้าพูนศรีเกษม เกษมศรี พระสวามี ในการบุกเบิกริเริ่มสหศึกษาและสร้างแพทย์สตรีขึ้นในประเทศไทย คงเป็น ที่ทราบดีว่า ในยุคสมัยก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองไป หรือ พ.ศ. ๒๔๙๐ นั้น สตรีไทยยังถูก กีดกันในเรื่องสิทธิและบทบาทในสังคมอยู่มากโดยเฉพาะในด้านการศึกษา ในขณะนั้นหม่อมเจ้า พูนศรีเกษม เกษมศรี พระสวามีของหม่อมเจ้าหญิงศุขศรีสมร ได้เป็นคนบดคิดคณะแพทยศาสตร์ ศิริราชพยาบาล ทรงเห็นการณ์ไกล ได้ริเริ่มกิจการที่นับได้ว่าเป็นประวัติศาสตร์หน้าสำคัญ ของการศึกษา ทรงเห็นว่า สตรีไทยมีสติปัญญาสมควรได้รับโอกาสให้ใช้ความสามารถและ ควรได้รับสิทธิเท่าเทียมทางการศึกษา เพื่อทำประโยชน์ให้แก่ชาติบ้านเมืองโดยเต็มสติกำลัง จึงทรงริเริ่มให้เปิดรับสตรีเข้าเป็นนิสิตเตรียมแพทย์ ในระยะแรก ๗ คน ท่ามกลางเสียงคัดค้าน ต่อต้านอย่างรุนแรง จากบรรดาผู้ที่เป็นคนหัวโบราณ ต่างเกรงว่าจะเกิดความเสียหายเสื่อมเสีย ชื่อเสียงของสถาบันและครอบครัววงศ์ตระกูลของสตรีเหล่านั้น เนื่องจากผู้ที่อยู่ในสหศึกษา ดังกล่าวต่างอยู่ในวัยหนุ่มสาวฉกรรจ์ ความใกล้ชิดสนิทสนมอาจนำไปสู่ความสัมพันธ์ฉันชู้สาว อาจเกิดเรื่องอื้อฉาวอัปยศขึ้น หม่อมเจ้าพูนศรีเกษม เกษมศรีต้องทรงใช้ตำแหน่งหน้าที่และ ชื่อเสียงเกียรติยศเป็นเครื่องค้ำประกัน นับว่าต้องทรงเสี่ยงมาก ดังนั้น เพื่อให้งานริเริ่มเป็นผลดี พระองค์จึงต้องใช้ชื่อยาคือ หม่อมเจ้าหญิงศุขศรีสมรทรงเข้าไปปะปนศึกษาอยู่ในกลุ่มนักศึกษา หญิง เพื่อคอยสอดส่องดูแลและสังเกตการณ์ให้ทุกอย่างเป็นไปโดยราบรื่น เรียบร้อย ซึ่งในที่สุด ต่อมาทั้งสองพระองค์ก็ประสบความสำเร็จในการที่ทุกฝ่ายต่างยอมรับและยกย่องความดีริเริ่ม ของท่านเกี่ยวกับสหศึกษา และนับแต่นั้นสหศึกษาได้แพร่ขยายออกจากมหาวิทยาลัยแพทยศาสตร์ ไปสู่การศึกษาทุกระดับในปัจจุบัน

นายแพทย์อวย เกตุสิงห์ ได้เขียนบทความสดุดีหม่อมเจ้าพูนศรีเกษม ในเรื่องนี้ไว้ว่า
“ไม่มีใครสามารถปฏิเสธได้ว่า หม่อมเจ้าพูนศรีเกษม มิได้ทรงเป็นผู้รับผิดชอบในการ
มีสหศึกษาขึ้นในประเทศไทยนี้ ท่านทรงริเริ่มก้าวใหม่ด้วยการเสี่ยงภัยอย่างใหญ่หลวง ยอมเสีย
สละในส่วนพระองค์ท่านเองอย่างสุดขีด เพื่อรับประกันความสำเร็จในวิวัฒนาการก้าวใหม่
เพราะเป็นการกระทำอันยิ่งใหญ่ในการริเริ่มนำทางเรื่องสหศึกษา ท่านได้จุดประทีป ซึ่งใน
ปัจจุบันนี้มีความสว่างให้แก่ชีวิตสตรีเยาว์วัยนับพัน ๆ คน”

และ สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก ก็ได้ทรงมีพระอักษร
ชมเชยความสำเร็จของหม่อมเจ้าพูนศรีเกษม ไว้ว่า

“การรับผู้หญิงเข้าเรียนโรงเรียนแพทย์นั้น อินทอรรถอันมาก เพราะเป็นความตั้งใจไว้ว่า
ถ้ามีโอกาสอยากจะทำ แต่ฉันเองไม่มีโอกาสได้เห็น เธอเก่งมาก สิ่งไรทั้งหมดย่อมต้องลงใจรู้ว่า
ทำได้หรือไม่ ใคร ๆ ย่อมแลเห็นว่า เราต้องการหมอผู้หญิงและใคร ๆ ก็เห็นว่า การสร้างโรงเรียน
ใหม่ขึ้นสำหรับผู้หญิง เราคงทำไม่ได้ และจะเลิกโรงเรียนหมอผู้ชายเสีย รับแต่ผู้หญิงก็เห็น
จะทำได้”

ซึ่งย่อมเป็นการแน่นอนที่ หม่อมเจ้าหญิงสุขศรีสมร เกษมศรี สมควรได้รับส่วนแห่งการ
ชมเชย เพราะได้ร่วมงานสำคัญด้วยตลอดมา และเรื่องการบุกเบิกให้สตรีมีโอกาสเรียนแพทย์นี้
สตรีที่มีโอกาสได้เข้ารับการศึกษาศาสตร์ จนได้เป็นแพทย์สตรีตั้งแต่ต้นมาจนถึงปัจจุบัน
ส่วนมากก็ไม่มีโอกาสได้ทราบว่า หม่อมเจ้าพูนศรีเกษม และหม่อมเจ้าหญิงสุขศรีสมร เกษมศรี
เป็นผู้ที่อยู่เบื้องหลังประวัติศาสตร์แห่งการพัฒนาอาชีพสำคัญของสตรีเปิดโอกาสให้สตรีได้มีสิทธิ
เท่าเทียมชายในการศึกษาหาความรู้ โดยเฉพาะในการศึกษาวิชาแพทย์ และได้นำวิชานี้บำเพ็ญ
ประโยชน์แก่เพื่อนมนุษย์และชาติบ้านเมืองอย่างยิ่งใหญ่ตราบถึงทุกวันนี้”

นับได้ว่า หม่อมเจ้าหญิงสุขศรีสมร เกษมศรี เป็นเจ้าหญิงในราชสกุลที่ทรงบำเพ็ญ
คุณประโยชน์ยิ่งใหญ่ไว้แก่ชาติบ้านเมือง ทั้งในด้านวรรณศิลป์ การศึกษา การส่งเสริมสิทธิสตรี
และการแพทย์ของไทย เป็นปูชนียบุคคลที่ควรสรรเสริญและจารึกพระเกียรติคุณไว้ตลอดกาลนาน.

